KİÇİK QARDAŞ

I

Yəqin, Samurun bəxti orda gətirməmişdi ki, qardaşı Haşım ondan böyük idi, çox böyük idi. Samur məktəbə gedəndə Haşım o məktəbin direktoru idi. Haşım o məktəbdə Samura beş-altı il dərs demişdi: evdə dərs, çöldə dərs... Üstəlik, Haşımın beyninə möhkəm yerləşmişdi ki, Samur oxuyan deyil. Haşım qət eləmişdi ki, məhz onun direktor olmağının sayəsində o məktəbdə müəllimlər Samura yaxşı qiymətlər yazırlar, amma, əslində, belə deyildi. Bunu onların anası Şövkət arvad hamıdan yaxşı bilirdi. Şövkət arvadın sağlığında, Haşım hər dəfə Samuru danlayanda, evdə bu barədə mütləq söhbət olurdu. Ana Samurun tərəfini saxlayırdı. Böyük oğluna: "Samur səndən ağıllıdır – deyirdi. – Bunun ürəyi səninkindən safdır"...

Şövkət arvad rəhmətə gedəndən sonra da qardaşlar iki il bir yerdə yaşadılar. Onda Haşım məktəb direktoru deyildi, kənd kosetinin sədri idi. Onda Samur da uşaq deyildi, yekə oğlan idi, səkkizinci sinfə keçmişdi. Qardaşı məktəbin direktoru olmasa da, yenə Samur əvvəlki qiymətlərini alırdı, amma Haşım Samuru yenə danlayırdı, indi daha tez-tez danlayırdı... Görünür, Samurun bəxti bir də orda gətirməmişdi ki, qardaşı Haşımın övladı olmurdu və onun arvadı Nübar cavan idi, çox cavan idi...

Bir axşam, çaydan-çörəkdən sonra, Haşım ayrılmaq söhbəti saldı. Dedi: ev sənin, eşik sənin, mən sabah Nubargilə köçürəm... Dedi: hələ ki, evlənməmisən, arvadım paltarını da yuyacaq, xörəyini də bişirəcək... Dedi: qurtardıq, daha mən sənə heç bir öyüd-nəsihət verməyəcəyəm, kefin necə istəyir elə də yaşa... Dedi: Hələ ki, əlin bir yerə çatmayıb, mən sənə həm qardaşam, həm atayam... Çörəyini də verəcəyəm, dedi, paltarını da alacağam... Papiros çəkirsən, dedi, bilirəm, ancaq onu bil ki, mən sənin papirosuna pul verməyə borclu deyiləm. Bir də onu bil ki, səndən adam olmayacaq, səndən heç vaxt adam olmayacaq, – dedi...

Onlar bu söhbəti eləyəndə qış idi. Bayırda şaxta vardı, qar vardı. Və bu söhbətdən sonra o qarlı-şaxtalı gecədə Samur çıxıb həyətdə oturub uzun müddət fikirləşdi ki, görən qardaşı ondan ayrılmağa niyə birdən-

birə belə tələsir? Görən qışın bu soyuq vaxtında, bu qarda-qırğında Haşım niyə köçüb gedir, heç olmasa yazın açılmağını niyə gözləmir?.. O gün o həyətdə, o qarlı-şaxtalı gecədə Samur fikirləşdi ki, bəlkə onun özü bu evdən çıxıb getsin – elə bu saat, bu dəqiqə çıxıb getsin. Samur hara gedəcəyini də fikirləşdi, necə gedəcəyini də fikirləşdi. O, bircə Haşımın bu tələsik köçhaköçünün səbəbini ağlına gətirə bilmədi. Bu səbəbi Samur bəlkə heç vaxt ağlına gətirməyəcəkdi, bunu Samura dedilər, buna Samuru inandırdılar. Dedilər ki, qardaşın Nubarı qısqanır sənə. Haşım xəbisdi, dedilər, qəlbiqaradır. Və Nubar Samur üçün xörək bişirməyə gələndə, paltar yumağa gələndə Haşımın da hər dəfə onun dalınca düşüb bu evə gəlməyinin səbəbini kiçik qardaş yalnız bundan sonra başa düşdü. Samur bu barədə Haşıma heç nə demədi, çünki o hirsi, o hiddəti ifadə eləmək üçün söz az idi, söz heç nə idi, əgər ixtiyar özündə olsaydı, buna görə Samur Haşımı öldürərdi...

Bir dəfə, bircə dəfə onlar toqquşmaq dərəcəsinə gəldilər: Nubar evi yığışdırırdı. Haşım eyvanın məhəccərinə söykənib dayanmışdı, Samur yolun qarını kürəyirdi və Haşımın acığına qəsdən hüştürək çalırdı. Samur ona görə hüştürək çalırdı ki, Haşım hirslənsin, bir söz desin, ancaq böyük qardaş nə hirslənirdi, nə də bir söz deyirdi, məhəccərə söykənib lal-dinməz dayanmışdı və aşağıda cani-dildən hüştürək çalan Samur Haşımı o eyvandan götürüb kəlləsi üstə aşağı tullamağı, bir Allah bilir ki, nə qədər və necə arzu eləyirdi. Samur hüştürək çalırdı, qar kürəyirdi və eyni vaxtda da xəyalında qardaşını o eyvandan götürüb dalbadal yerə çırpırdı; Samurun xəyalında Haşımın başı əzilirdi, qolu-qıçı qırılırdı; Haşım it kimi zingildəyirdi və bu xəyali zingiltiyə qulaq asmaq Samura ləzzət verirdi... Böyük qardaşı olan yerdə o, ömründə hüştürək çalmamışdı. O heç vaxt Haşımın yanında papiros çəkməmişdi. O gün ilk dəfə Samur, qarı kürəyib qurtarandan sonra, gəlib eyvanda, qardaşının lap böyründəcə məhəccərə söykənib papiros yandırdı. O papirosun tüstüsü Haşımın nəfəsinə dəydi, Haşım öskürdü, ancaq yenə dinmədi, Samura heç nə demədi – ya qardaşının niyyətini başa düşmüşdü, ya da o gecə dediyi sözün üstündə Haşım axıracan möhkəm durmaq fikrində idi: "Qurtardıq, daha mən sənə heç bir öyüd-nəsihət vermoyəcəyəm..." Nubar ev-eşiyi silib-süpürüb sahmana salandan sonra o gün də onlar həmişəki kimi dinməz-söyləməz çıxıb getdilər. O gün Samur hirsindən nə gündüz soba qaladı, nə axşam

çıraq yandırdı; səhərisi Nubarı küçədə yaxalayıb dedi ki, bundan sonra onun evinə onlar bir də gəlməsinlər, ancaq elə həmin günün axşamı evə qayıdanda Samur Haşımı eyvanda gördü; Haşım orda hirsli-hirsli var-gəl eləyirdi: – Burda mənim ata-anamın ruhu var, – deyirdi. – Sən bunu bilməlisən. Nə qədər ki, mən sağam, gərək bu evdə çıraq yansın, qazan qaynasın. Gərək burda hər şey yerində olsun, çünki bir övlad kimi bu, mənim borcumdur... Bir də mən ölüm qabağında o arvada söz vermişəm. Demişəm ki, əlin çörəyə çatanacan baxacam sənə, səni acsusuz qoymayacağam. Az qalıb, məktəbi qurtararsan, baxarıq. Kişi olsan, gərək özün özünü dolandırasan...

Sözünü deyib qurtarandan sonra da Haşım o axşam o eyvanda bir müddət var-gəl elədi, ancaq o axşam Samur qardaşına heç nə demədi, çünki daha söz deməyə Samurun heç bir həvəsi yox idi, çünki Samurda ogünkü hirsdən, ogünkü hiddətdən heç bir əsər-əlamət də qalmamışdı; elə bil Samur haçansa Haşımı bir dəfə doğrudan da bu eyvandan aşağı tullamışdı və indi bunu bir də eləməyə onun nə istəyi, nə ehtiyacı vardı...

Haşım köçüb gedəndən sonra Samur təklikdə-tənhalıqda, xüsusən gecə vaxtları, hərdən darıxırdı, sıxılırdı. Hərdən yatdığı yerdə Samuru qara basırdı və bunun dərdindən Samur çox vaxt çırağı səhərəcən yana-yana qoyurdu. Heç onu qara basmayanda da, gecələr çıraq işığında bəzən otağın hər yerində Samur anasının gözlərini görürdü: bir cüt göz eyni vaxtda min yerdən mehribanca Samurun üzünə baxırdı və onda Samur yorğanı başına çəkib, için-için ağlayırdı. Belə vaxtlarda, yalnız belə vaxtlarda hərdən Haşım da onun nəzərində birdən-birə doğmalaşırdı, əzizləşirdi; anasının gözlərinə baxa-baxa Samur hərdən Haşımın da gözlərini görürdü; Haşımın gözləri hərdən anasının gözlərinə yaman oxşayırdı – belə vaxtlarda Samurun Haşıma bork yazığı gəlirdi və onda Samur, anasını unudub, Haşımı haçansa eyvandan başüstə yerə salmağına ağlayırdı... Amma bütün bunlar yaxşı ki, yalnız gecədən-gecəyə baş verirdi. O, gündüzlər yenə azad olurdu, xoşbəxt olurdu və papirosunu damağına qoyub, hüştürək çala-çala məktəbə gedəndə Samur bu azadlığı – xoşbəxtliyi kənddə yol boyu nümayiş elətdirirdi.

II

Haşım sözünün üstündə axıracan möhkəm durdu. Hətta Samur məktəbi qurtarıb, instituta girmək üçün Bakıya gedəndə də böyük qardaş Samura heç bir öyüd-nəsihət vermədi. O, Samurun cibinə bolluca pul qoyub:

– Get, – dedi, – get baxtını sına, amma mən heç inanmıram ki, sən o instituta girə bilərsən.

Ancaq instituta girmək, sən demə, ondan-bundan arayış almaqdan, gedib yayın istisində rayon mərkəzində şəkil çəkdirməkdən, məktəbin, bir ayağı kənddə, bir ayağı Bakıda alış-verişdə olan, direktorunu tapıb, attestata qol qoydurmaqdan qat-qat asan imiş. Samur nə imtahan verəndə bir damcı tələş keçirdi, nə də qəbul kağızını alıb cibinə qoyanda zərrəcə sevinə bildi. O kağız cibində, Samur institutdan birbaş bazara yollandı, çünki Samurun bu şəhərdə tanıdığı yeganə adam (məktəbi Samurdan bir il qabaq qurtarıb, indi Bakı bazarlarından birində alver eləyən Ələkbər) o bazarda idi; onlar o bazarda, Samurun Bakıya gəldiyi birinci gündəncə tapışmışdılar, bir yerdə qalırdılar və qaldıqları evin yaxınlığındakı pivəxanada hər axşam adama bir krujka pivə içib, kəndqaydası saat doqquzda-onda gedib yıxılıb yatırdılar. O gün Ələkbər bazarda Samurun qəbul kağızına çox baxdı; axşamüstü həmin o pivəxanada da, Samur Ələkbərin təkidi ilə o kağızı bir neçə dəfə cibindən çıxarmalı oldu. Samurun qəbul kağızına Ələkbər işıqda, qaranlıqda, bu üzdən, o üzdən – hər tərəfdən dönə-dönə baxdı. O kağız elə bil qəbul kağızı deyildi, pul idi və Ələkbər o pulun qəlp olub-olmadığını yoxlayırdı...

Üç-dörd gün də Ələkbərin yanında yaşayandan sonra Samur instituta gedib, yataqxanada qalmaq üçün yer istədi, kağız istədi və o kağızı da Samura asanca yazıb verdilər. Həmin kağızla Samur yataqxanada asanca da yer alacağını zənn eləyirdi, bunun ayrı cür ola biləcəyi Samurun heç ağlına da gəlmirdi, ancaq yataqxananın komendantı Samuru başqa bir kağız dalınca yolladı – hamam kağızı, sanitar kağızı – guya bunsuz mümkün deyildi. O kağızın verildiyi yeri axtarıb tapanacan Samur, günortanın dəhşətli istisində, şəhəri ayaqdan saldı. O kağızın verildiyi yeri Samur axır ki, axtarıb tapa bildi, ancaq oradan kağız almaq Samurun işi deyildi, görünür, o yataqxanada yaşamaq Samurun alnına yazılmamışdı.

Bir yanıq iyi verən sarımtıl binanın qabağında insan qarışqa kimi qaynaşırdı. Bir tərəfdə qızlar cərgəyə düzülmüşdü, bir tərəfdə oğlanlar növbəyə dayanmışdı, həm də, işin tərsliyindən, Samur ora çatanda o hamama, hələlik, yalnız "fezo" uşaqlarını buraxırdılar və təkcə "fezo" uşaqlarının o hamamda çimib-çıxmağından ötrü, Samurun, təsəvvüründə, bəlkə bir il vaxt keçməli idi.

Samur soruşub öyrəndi ki, belə hamamın biri də dəmiryol vağzalındadır və bir azdan oradakı hamamın qabağında da Samur təxminən eyni mənzərəni gördü; onda Samurun ağlına gəldi ki, qayıdıb, komendanta pul verib canını bu müsibətdən qurtarsın, çünki bayaq yataqxanada yer almağa gedəndə o, kiminsə komendanta xəlvətcə pul verib içəri keçdiyini görmüşdü. Onda komendanta pul verməyə Samurun cəsarəti çatmamışdı, ancaq neyləmək olardı, ayrı əlac yox idi, – Samur hardan biləydi ki, o "fezo" uşaqlarının o hamamdan çimib-çıxmağından ötrü bir il lazım deyil, cəmisi bir saat vaxt lazımdır və indi o, təzədən yataqxanaya qayıdıb komendanta pul verməyə gedəndə, o uşaqlar artıq çimmişdilər də, çıxmışdılar da və bu saat cərgəyə düzülüb, təmizlik-sağlamlıq haqqında mahnı oxuya-oxuya öz yataqxanalarına gedirdilər... Komendantın, sirimsəmiş çay daşına oxşayan sərt və kosa sifəti vardı, gözləri xırdaca, yupyumru gözmuncuğuna oxşayırdı və vurtut gözmuncuğu boyda olan bu iki bapbalaca insan gözündə birdənbirə üzə çıxmış əclaflığa-əzazilliyə Samur böyük təəccüblə baxırdı:

– Ə, sən bayaq o oğlandan pul almadın?

– Çıx bayıra, zırrama oğlu zırrama. Səni bu saat şil-kût eləyərəm!..

Bu çığır-bağırdan sonra Samur vağzaldakı hamama bir də qayıtmalı oldu və axşamtərəfi, saat ona az-maz işləyəndə Samur o hamamın qapısından içəri girə bildi.

O, bir uzun dəhliz gördü, orada, maykası-trusiki əlində, bir hisli bacanın qabağında dal-dala düzülmüş xeyli çılpaq adam gördü – bu adamların mayka-trusikini haradasa bacanın o biri tərəfində deyəsən dərmanlayırdılar, ya da oda tutub qarsıdırdılar – paltar yanığının dərmanqarışıq iyi gəlirdi; haradasa bir arvad hirsli-hirsli deyinirdi, yəqin ki, kiminsə kirli maykasını söyürdü, kiminsə cırıq trusikini lənətləyirdi, çünki o arvadın səsi o dərman iyli bacanın dalından gəlirdi və bütün mayka-trusikləri dərmanlayan da yəqin ki, o arvad idi. O arvad orda qışqırırdı, bu yanda bacanın başına doluşanlar gülürdülər, o arva-

dın səsini yamsılayırdılar – arvad hirslənib daha ucadan qışqırırdı və Samurun təsəvvüründə o arvad bacanın dalındaca yavaş-yavaş Buzbulaq məktəbinin süpürgəçisi Zərövşənə çevrilirdi, çünki göz açıb o məktəbi görəndən bəri Samur o Zərövşəni də həmişə, uşaqlar gülüşəndə, hirslənən görmüşdü. Fərq bircə burasındaydı ki, bu uşaqlar yekəydilər, üstəlik, bu uşaqlar lüt idilər, hamısı lüt idilər və buradakı Zərövşənin halı daha pis olmalıydı, çünki ona lüt adamlar gülürdülər... Lüt adamlar mayka-trusiklərini bir bacadan təhvil verib, o biri bacadan təhvil alırdılar. Lüt adamlar haradasa suyu şappıldada-şappıldada çimirdilər. Lüt adamlar sevinirdilər və Samur bu sevincdən heç nə anlaya bilmirdi. Samur bu adamların qabağında soyunmaq istəmirdi, o bacanın qabağında dayanmaq istəmirdi, o, buradan mümkün qədər tez qaçıb-qurtarmaq istəyirdi, ancaq qaçmırdı, dayanmışdı, elə bil tilsimə düşmüşdü və bu tilsimli, bu qəribə halında Samur yenə o məktəbi görürdü; dəhlizin divarı dalında suyu şappıldada-şappıldada çimənlər o məktəbin uşaqları idilər – səs onların səsi idi – o divarın dalında çığırışanları, o suyu şappıldadanları Samur görmürdü və Samura elə gəlirdi ki, haradasa indicə zəng çalınıb, tənəffüs indicə başlanıb...Samura elə gəlirdi ki, hardasa isti yağış yağır.

Samur o hamamdan çıxanda hava nisbətən sərinləşmişdi, şəhər nisbətən sakit idi, amma o yağış hardasa hələ də yağırdı. O yağışın ölü şırıltısını indi Samur elə bil yuxuda eşidirdi. O yuxuda Samur bir də komendantın səsini eşidirdi və o səs də indi ölü idi – Samuru nə qorxudurdu, nə hürküdürdü – onun canındakı küt ağrını bir azca sızıldadıb ötüşürdü, – əriyib, o yağışın ölü şırıltısına qarışırdı. Bu da belə bir yuxu idi...

Şəhərin harasında olduğunu Samur bilmirdi. Axşamın hansı vədəsi idi – Samurun xəbəri yox idi. Samur bircə onu bilirdi ki, Ələkbərlə pivə içdikləri vaxtdan çox keçib. Bilirdi ki, Ələkbər yatıb, çoxdan yatıb. Ələkbərin yanına daha qayıtmayacağını da bəlkə Samur bilirdi. Ancaq Samurun vağzal tərəfdəki pivə köşkündən, onun yerindən-yurdundan xəbəri yox idi və ora Samur necə gedib çıxmışdı – bunu bir Allah bilirdi...

Gecənin naməlum bir vədəsində, o pivə köşkünün qabağında Samur elə bil yuxudan ayıldı. O yağış da orda kəsdi – ölü yağış, ölü yağış şırıltısı... Və gecənin o naməlum vədəsində o pivə köşkünun qabağında Samur birdən özünə gəlib, qabağındakı pivə şüşələrinə bir müddət heyrətlə tamaşa elədi: beş şüşə pivə idi, biri boş idi, dördü dolu idi və bu qədər pivəni Samur heç vaxt bir oturuma içməmişdi. Və pivə deyilən şey Samura heç vaxt bu qədər ləzzət verməmişdi. Ağzında – içdiyi pivənin dadı, ürəyində – dolu şüşələrin sevinci... O hamamdan, komendantdan, o ölü yağışdan sonra hələ göydə o Ay nə idi – Allah bilirdi və o yanda Ayın işığında qara relslər vağzal boyu yatışmışdılar... Pivə satan öz ağappaq maykasında eşikdə, kətil üstdə oturub çay içirdi: nə yaxşı ki, pivə satanın maykası ağ idi və nə yaxşı ki, Samur o hamamda soyunmamışdı, çimməmişdi... nə yaxşı ki, bu pivə köşkündə Samurdan, dükançıdan və dəmiryolçu paltarı geymiş iki nəfərdən savayı ayrı adam yox idi və nə yaxşı ki, o iki nəfər yavaş danışırdı, ucadan bağırmırdı... Nə yaxşı ki, Samur o pivədən beş şüşə almışdı, az almamışdı...

Göyün bir tərəfi ağ idi – Ayın rəngində idi. Vağzalın bir tərəfi boş idi – o boşluqda qara relslər baş-başa verib yatışmışdılar. Qara relslər Ay işığında işarə-işarə dincəlirdi. Gün ərzində günəşin istisindən və adamların tapdağından cana doymuş yollar da dincəlirdi – yollar boş idi. Vağzalın yan-yörəsindəki dükanların da hamısı bağlı idi. Gecənin o naməlum vədəsində, elə bil özündən də xəbərsiz, gedib üstünə çıxdığı o pivə köşkünün dəmiryolçu paltarı geymiş o iki nəfərə görə açıq olduğunu Samur bilmirdi. Ancaq o bilirdi ki, gecdir. Bilirdi ki, şəhər yatır. Və gecənin belə bir vədəsində gözdən-könüldən uzaq bir pivə köşkünün qabağında beş şüşə pivəni yan-yana düzüb, qorxusuz-hürküsüz dayanmağı Samura hər şeydən çox ləzzət verirdi, çünki belə şey heç bir buzbulaqlının işi deyildi, çünki burda çoxdan bəri alver eləyən Ələkbərin özü də, gecə vaxtı, qaldığı məhəllədən bir addım o yana keçə bilmirdi. Və o Ələkbər pivəni də yəqin ki, qorxusundan bir parç alırdı, çünki bura Bakı idi və bütün buzbulaqlıların fikrincə, Bakıda ehtiyatlı olmaq lazım idi...

Amma Samur qorxmurdu, qətiyyən qorxmurdu. Sərinləyə-sərinləyə, dincələ-dincələ həmin o buzbulaqlıların gözü ilə Samur hərdən öz-özünə də uzaqdan-uzağa nəzər salırdı və bəlkə ömründə birinci dəfəydi ki, o özünü belə güclü görürdü, belə sərbəst görürdü... Amma yox, birinci dəfə deyildi: bir gecə Buzbulaq çayının dəhnəsən, dəyirman arxından da bir xeyli o yanında, çayın bir sıldırım qayadan

şırhaşır töküldüyü yerdə, Ay işığında tək-tənha çimən də o idi, Samur idi...

Onda Samur səkkizdə oxuyurdu, Ələkbər doqquzuncu sinifdə idi. Və o Ələkbər indi yəqin ki, yeddi yuxunun içindəydi və Ələkbərin yatdığı otaq isti idi, yaman isti idi...Vağzalın o tərəfi də möhkəm isti olmalı idi, çünki orda qatarlar dayanmışdı, orda gur işıq yanırdı. Samur o səmtə baxmaq istəmirdi, göyə baxırdı, Aya baxırdı, ayın-göyün ağlığına baxırdı, çünki o ağlıqda bir az sərinlik də vardı...

O ağlıqda bir qəribə aydınlıq da vardı. Və öz beş şüşə pivəsinin hələ birəsini içib, dünyaya heyran-heyran tamaşa eləyəndə Samurun şüurunda da bir qəribə aydınlıq vardı. Elə bil haçansa itmiş Samur gecənin o naməlum vədəsində o pivə köşkünün qabağında birdən-birə təzədən tapılmışdı. O, bu böyük şəhərə niyə gəldiyini unutmuşdu, gecəni harda yatacağını bilmirdi... Samur idi, bir xəlvət pivə köşkü idi, bir də göyün tən ortasında dayanmış o Ay idi ki, o gecə yer üzündə Samurun ondan tanış, ondan yaxın heç kəsi, heç nəyi yox idi. Bir də hardasa Buzbulaq deyilən bir yer vardı, orada da Ay çıxmışdı və o Ayın süd kimi işığı nə ki var, Buzbulağın torpaq damlarının üstündə idi. Yumşaq, yastı, hamar damlar Ay işığında ağappaq ağarırdı. Və nə yaxşı ki, pivə satanın maykası da ağ idi, təmiz idi. Və nə yaxşı ki, Samur o hamamda soyunmamışdı, çimməmişdi...

Göyün tən ortasında dayanmış Ayın dövrəsində ağ buluddan bir müxtəsər rəng var idi, haşiyə var idi; və o buluda baxıb sərinləyə-sərinləyə, hardasa Ay işığında bir ağ yuxu içində şirin-şirin yatan Buzbulağa tamaşa elədikcə, Bakıda Ələkbərin qaldığı otaq Samura xalis cəhənnəm kimi görünürdü. Samur o otağı yadına salmaq istəmirdi. Ordakı döşəkağıların üstündə quruyub qat bağlamış qırmızı taxtabiti qanı hər yadına düşdükcə Samurun əti çimçəşirdi, ürəyi bulanırdı. Bir də o komendant yada düşəndən-düşənə Samur buna oxşar hiss keçirirdi...

O komendantı Samur bir də heç vaxt görməyəcəkdi, – buna söz ola bilməzdi. Ancaq Ələkbəri görəcəkdi, mütləq görəcəkdi. Ya bir-iki aydan, ya da lap bir-iki həftədən sonra Ələkbər pullu oğlan olduğuna görə Buzbulağın küçələrində tamam başqa cür gəzəcəkdi və Buzbulağın ərlik qızları Ələkbərə tamam başqa cür baxacaqdılar. Və bir gecə Buzbulaq qocalarından biri o qızlardan birinin evində əyləşib çay

içə-içə Ələkbəri tərifləyəcəkdi: işbiləndi, diribaşdı, ruzuludu... – deyəcəkdi. – Şəhər görüb, dünya görüb, hər uşaq-muşağa tay deyil... – Qoca cavabını alıb gedəcəkdi və Buzbulaqda bir qız o gecə sevincindən səhərəcən yatmayacaqdı. Və dünyanın işinə bax: gecənin bu cəhənnəm istisində, bir kirli yorğan-döşəyin içində bu saat tər töküb iylənə-iylənə yatan Ələkbərə görə yuxusuz qaldığını o qız heç vaxt bilməyəcəkdi...

Bakıda olduğu dörd-beş həftə ərzində o gecə birinci gecəydi ki, Samur tam sərbəst idi, rahat idi; pivəni tələsmədən içirdi, çünki pivə içə-içə söhbət eləyən dəmiryolçü paltarı geymiş o iki nəfər də tələsmirdi; pivə satanın özü də tələsmirdi: öz ağappaq maykasında o, bir alçaq kətil üstündə oturub, armudu stəkanda qurtum-qurtum çay içirdi... Və görən bu nə sirr idi ki, o gecə vağzal yanındakı pivə köşkündə o pivəni içdikcə Samur nə ağırlaşırdı, nə sərxoş olurdu, əksinə ayılırdı, yüngülləşirdi. O gecə birinci dəfə idi ki, Samur Buzbulağı bütöv görürdü, nə ki var görürdü: hündür ağaclarını da, alçaq kollarını da... Daşını-qayasını, çayını-çeşməsini... Ağacların başındakı Ay işığını, ağacların dibindəki qaranlığı... Kimin hansı damda, kimin hansı eyvanda, kimin hansı ağacın dibində yatdığını Samur görürdü. Yayın bu vaxtında Buzbulaqda örtülü yerdə yatan olsa-olsa Haşım ola bilərdi və o gecə vağzal yanındakı pivə köşkünün qabağından, Haşımın bir enli çarpayıda arvadı Nubarla dal-dala necə uzandığını da Samur görürdü...

Dəmiryolçu paltarı geymiş o iki nəfərin o pivə köşkündən nə vaxt getdiyini Samur görmədi. Bir vaxt Samur gördü ki, pivə satan onun qabağındakı boş şüşələri yığışdırır. O şüşələri yığışdıra-yığışdıra o ağ maykalı kişinin mehribanca gülümsəməyini də Samur gördü və ayrı heç nə görmədi.

III

Ertəsi gün, səhər çağı Buzbulaqdan on beş-iyirmi kilometr aralıdakı stansiyada Samur qatardan düşdü. Maşına minib Buzbulağa getməyə pulu yox idi (olan-qalan pulunu provadnikə vermişdi). İstəsəydi, üstüaçıq maşınların birində Buzbulağa pulsuz da gedə bilərdi, ancaq pulsuz olmağını heç kəsə bildirmək istəmədi. Stansiyadan paypiyada Buzbulağa yola düşdü. Kəsə yolla, kolun-kosun, daşın-çınqılın arası

ilə, gün başına döyə-döyə, bir xeyli gedəndən sonra Samur Buzbulaq kolxozunun sahəsinə yetişdi. Bağların yay meyvəsi qurtarmışdı, payız meyvəsi hələ yetişməmişdi. Buna baxmayaraq, ağacların birində Samur bir neçə ərik tapdı. Bir-iki kal alma, bir-iki kal armud, kal şaftalı... Və kolxoz bostanının hovuzunda, soyunub ləzzətlə çimməndən sonra o özünü böyürtkən kollarının ən sıx yerinə verib doyunca böyürtkən yedi. Sonra Samur arx qırağında, axar su kənarında, bir ağacın sərin kölgəsində uzanıb xeyli yatdı və axşam qaş qaralanda yuxudan ayılıb evə getdi.

...Samur Haşımla görüşmək istəmirdi. Amma Haşım Samurun qayıtdığını sən demə bilmişdi. Küçə qapısından eyvanın yanınacan uzanan enli xiyabanla o, asta-asta, sallana-sallana, boylanıb ətrafındakı ağacların budaqlarına baxa-baxa gəlirdi. Və böyük qardaş gəlib eyvana yetişənəcən Samur institut barədə Haşıma nə deyəcəyini düşünüb qət eləyə bildi.

– İşığı niyə yandırmırsan?

– Nə bilim... İndi gəlmişəm.

– Yalan demə, indi gəlməmisən. – Haşım qolundakı saata baxdı. – Çoxdan burdasan. – Və işığı yandırıb, Samurun gözünü açandan bəri bu eyvanda gördüyü, dairəvi stolun yuxarı başında əyləşdi.

– Niyə gəlmisən? Pulun qurtarıb?

– Yox, kəsildim... Pulum qurtarmayıb...

– Yaxşı. Lotuluq eləmə... Bilirəm, kəsilməmisən.

Samur qətiyyətlə:

– Kəsilmişəm! – dedi, çünki Haşımdan can qurtarmaq üçün ayrı yol yox idi. Çünki dərslərin başlanmağına hələ bir həftə qalırdı – Haşım onu Bakıya təzədən qaytara bilərdi.

Haşım bir qədər əsəbiləşdi.

– Ciddi adam olmaq istəmirsən də, zor deyil ki! İstəmirsən, vəssalam! Heyvərəlik elə bil boyuna biçilib.

Samur heç nə demədi. Bir müddət Haşım da susdu. Biri həyətə, biri tavana – hərəsi bir tərəfə baxdı. Haşım ayağa qalxdı.

– Dur gedək, çörək yeyək... Orda söhbət eləyərik.

– Mən çörək yemişəm.

– Dur, yaxşı. Naz eləmə... Nubar badımcan dolması bişirib.

– Yox, getmirəm. Çörək yemişəm.

– Harda yemisən?

Samur çaşdı, çünki onun çörək yeməyə doğrudan da iştahı yox idi və bir yerdə çörək yeməyi də Samurun yadına gəlmirdi.

– Səhər tezdən stansiyada qatardan düşmüsən. Bütün günü kolxoz massivində avaralanmısan. Nə olub axı? Azarın nədir? Bu zəhrimarı de, biz də bilək də!..

Samur susurdu. Dünəndən, srağagündən bəri bir dəfə də yadına düşməyən qəbul kağızının cibində olub-olmamağı onu birdən-birə bərk narahat eləmişdi: ya o kağız cibində ola-ola qardaşına yalan demək Samura çətin gəlirdi, ya da Samur Haşımın birdən əlini uzadıb o kağızı onun cibindən çıxaracağından qorxurdu. Hər halda o kağızı Samur çoxdan cırıb atmalı idi. Atmağı yadına gəlmirdi, əlini cibinə salmağa da qorxurdu. Beləcə axmaq və mənasız bir qorxunun içində Samur çaşıb qalmışdı.

Və Haşım nə fikirləşdisə təzədən oturdu.

– Mənə xəbər veriblər ki, sən instituta girmisən.

– Kim xəbər verib?

– Bunu sənin bilməyin yəni çox vacibdir?

Sükut. Sonra Haşım eyvanda ayaq üstdə gəzinirdi.

– Qəribə adamsan! Vallah, çox qəribə adamsan!.. Hansı məsəbə qulluq elədiyini bilmək mümkün deyil. Burdan vurub Bakıya gedirsən – orda da, o küt ağlın adi bir şeyi kəsmir: gedib julikin, alverçinin birinin yanında qalırsan. Qalmağa ayrı bir yer yox idi? Yoxsa mən sənə ev tutmağa pul verməmişdim?.. Görürsən də, belə adamsan! Qardaşlığın bir yana, bir qara qəpiklik insanlığın da yoxdur! Axı sən bilməliydin ki, sənə orda qalmaq olmaz! Axı sən bilməlisən ki, mənim də dostum var, düşmənim var. Eşidən-bilən nə deyər: kənd soveti sədrinin qardaşı gedib, alverçinin birinin qoltuğuna qısılıb. Sənin üçün ayıbdı axı.

– Qoltuğuna niyə? Mən də öz pulumu verirdim də.

– O pulu ayrı yerdə verəmməzdin?

– Harda? Mən orda kimi tanıyıram ki?

Haşım məhəccərə söykənib harasa baxmağa başladı. Haşımın üzü o tərəfə idi, ancaq Samur əlini cibinə salıb, o kağızın orda olub-olmamağını yoxlamağa yenə cəsarət eləmədi.

– Yaxşı. Bunlar öz yerində. De görüm, instituta girmisən, ya girməmisən?

– Girməmişəm.

Haşım məhəccərdən aralandı.

– Yalan deyirsən axı!

– Nə bilirsən ki, yalan deyirəm?

– Gözünün içindən bilirəm. Haşım qayıdıb, öz əvvəlki yerində əyləşdi.

– Qəbul kağızı cibindədi?

– Yox.

– Bəs hardadı?

– Deyirəm, kəsilmişəm də!

Haşım azca fikirləşdi və bu dəfə Samurun kəsilməyinə inandı, özü də birdən inandı.

– Bəs indi neyləyəcəksən? Əsgər gedəcəksən?

– Hə... – Elə bil Samurun çiynindən bir böyük dağ götürüldü.

– Nə deyirəm ki, özün bilərsən. – Haşım yavaş danışırdı. – Kefin necə istəyir, elə də yaşa. Amma... Haşım fasilə verdi. – Amma şərtimiz yerində qalır: daha məndən sənə kömək yoxdu. Deməli, çörək yeməyə getmirsən?

– Yox. Sağ ol, getmirəm.

Haşım pilləkənləri enib, yenə ağac-budağa altdan-yuxarı tamaşa eləyə-eləyə, yavaş-yavaş qapıya tərəf yeridi. Bu xasiyyət Haşımda burdan köçəndən sonra peyda olmuşdu: ağac-budağa baxmaq xasiyyəti. *Və burdan köçəndən sonra Haşımın bu ağac-budağa aşkar yazığı* gəlirdi (bunu Samur çoxdan hiss eləmişdi). Böyük qardaşın həyətin ağaclarına belə məlul-məlul baxmağının səbəbini də Samur çoxdan bilirdi: Haşımın dərdi-səri – bir vaxt öz əli ilə əkib-becərdiyi və indi bütün kənddə tayı-bərabəri az tapılan bu cins ağacların bir fərsiz qardaşın ümidinə qalmağı idi...

1975

BİR GECƏLİK AY İŞIĞI

I

O biri küçələrdə ay işığının elektrik işığından bir az qarışığı vardı. O biri küçələrdə sıx binalar arasında reklamlar közərirdi.

Hələ tikilməkdə olan təzə mikrorayonun bu çuxurlu-çökəkli uzun küçəsində isə nə bina, nə reklam, nə də elektrik işığı vardı. Bu küçədə ayın işığı dumduru idi, tərtəmiz idi. Havadan ay işığının metalqarışıq iyi gəlirdi və Kərim bu iyi aşkar hiss eləyirdi.

Bu iydən Kərimin ürəyində hərdən ümid doğulurdu. Bu ümidin köməyi ilə Kərim nəyisə yadına salmağa çalışırdı. Amma olmurdu, heç cür baş tutmurdu. Çünki ümid tez sönürdü, Kərimin nəyisə yadına salmağına ümid bəs eləmirdi.

O gedirdi, ancaq ayaqları elə bil yerə dəymirdi. Ayaqlarını harasa qoyduğunu Kərim uzun-uzadı fasilələrdən sonra hərdən hiss eləyirdi. Daha doğrusu, hərdən onun ayaqlarına elə bil haradansa tok keçirdi. O tok, aşağıdan-yuxarıya, Kərimin bütün damarlarını soyudub, sümüklərini sızım-sızım sızıldadırdı və bu vaxt Kərimə elə gəlirdi ki, o, yenə *"SƏADƏT SARAYI"* deyilən o yerdəki enli pilləkənlərin üstündədir. Kərim sarsılırdı, süstləşirdi və bu gecənin ayında-ağlında tapdığı yeganə ümiddən də onun əli üzülürdü.

Kərimə nə olmuşdusa o pilləkənlərin üstündə olmuşdu. Tok Kərimi orda vurmuşdu, bu müsibət orda başlanmışdı: *"SƏADƏT SARAYI"* deyilən o binanın lap girəcəyində, toyun lap əvvəlində. Ayağını birinci pillənin üstünə qoyan kimicə Kərimin qüvvəsi tükənmişdi. İçində nəyinsə gizilti ilə yandığını orada Kərim açıq-aşkar hiss eləmişdi. Görən o yanan nə idi? Və əgər Nağı dadına çatmasaydı, o pilləkənlərin üstündə, yuxarıdan boylanıb baxan o qədər adamın qabağında, o çalhaçalda, vurhavurda görən doğrudanmı Kərimin dizləri bükülə bilərdi?

Onu bu dəhşətli biabırçılıqdan Nağı hifz eləmişdi. Daha doğrusu, Nağının səsi hifz eləmişdi. O məqamda Nağının nə dediyini Kərim bilmirdi, amma o səs indi də Kərimin qulağında idi. Və o səs, o pilləkənlərin üstündə Kərimi elə bil təzədən dünyaya qaytarmışdı. Hər halda, Validə ilə qol-qola o pilləkənlərin axırıncan Kərim o səsin he-

sabına qalxa bilmişdi. Sonra isə başqa səslər: masabəyinin səsi, klarnet səsi, oxuyanın səsi, çəngəl-bıçaq səsi... Özünün dörd-beş saatlıq toy məclisindən Kərimin yadında qalan cürbəcür qarmaqarışıq səslər idi və bu qarmaqarışıq səslərin içində az-çox aydın eşidilən də yenə Nağının səsi idi.

"Ə, sən ölmüsən ki"...

"Birin vur".

"Birin də... Qorxma, düzələcəksən".

Və o iki qədəh arağı xəlvətcə içəndən sonra bir müddət Kərim doğrudan da özünə gəldi. Elə bil bu vaxtacan onu bir qalın ip ilə Validəyə sarımışdılar. Sanki o ipi açdılar, Kərimi azad elədilər və özü ilə Validə arasında hər hansı bir məsafə olduğunu da Kərim yalnız bu vaxt duya bildi. Və bu məsafə olduğuna görə də elə bil Kərimin nəzərində dünya xeyli genişləndi. Haradasa Kərimdən ötrü qəribə bir ay çıxdı, o ayın işığında bir cüt rels par-par parıldadı. O ayın işığında bir dərə ağappaq ağardı: haçansa şəhərə gələndə bir gecə Kərim o dərənin ətəyində qatara minmişdi.

Haçansa dünyanın bir yerində Kərim bir dərə ay işığı qoyub gəlmişdi. Və görən, o ay işığı Kərimin yadına niyə məhz indi düşmüşdü?..

Və öz toyunda xəlvətcə içdiyi o arağın aləmində, oturduğu yerdəcə Kərim o dərənin ağlığına sarı neçə saat yol getmişdi. Orada Kərim təzədən qatara minmişdi, təzədən Bakıya gəlmişdi və budəfəki gəlişdə Kərim bu şəhərdə tamam ayrı bir ömür başlamaq istəmişdi. Amma başlamaq nədir, ömür, sən demə, qurtarıbmış. Bunu Kərim bu dəfə başqa pilləkənlərin üstündə – toydan, sonra – Validə ilə Nağı ilə və Nağının arvadı Tahirə ilə bu təzə mikrorayondakı beton binanın ikinci mərtəbəsinə – öz birotaqlı mənzilinə qalxanda bütün aydınlığı ilə, hiss eləmişdi. O pilləkənləri qalxanda Kərim Validəni Nağının, Tahirənin yanında qoyub, bir azdan öz evindən baş götürüb qaçacağını, əlbəttə, ağlına gətirməmişdi. Ancaq o beton binanın ikinci mərtəbəsində, o birotaqlı mənzildə Validə ilə tək qalmağın dəhşəti Kərimi, elə o "SƏADƏT SARAYI"ndaca, toy qurtarar-qurtarmaz, birdən-birə yaxalamışdı. Və sonra, vidalaşmaq məqamında Nağının – "təzə gəlinin bir stəkan çayını içək" – deyib, onunla bir azca da vaxt keçirməyə razılaşmağına Kərim bir Allah bilir ki, nə qədər sevinmişdi.

Nağı sərxoş idi. Nağı üçün vaxtı harada keçirməyin onsuz da fərqi yox idi. Kərimdən ötrü isə bu gün, səhər açılandan bəri, vaxt elə bil ölmüşdü. Bu gecə başına nəsə bir iş gələcəyi səhər açılandan bəri Kərimin ürəyinə dammışdı və Nağını evə dəvət eləyəndə də onun fikri-zikri bu gecəni birtəhər yola verib, səhəri açmaq idi, çünki Validə ilə bir damın altında tək qalmaq qorxusunun səhər açılana kimi çəkilib-gedəcəyinə Kərimin ürəyində ümid vardı. Gecə isə qurtarana heç oxşamırdı. Bu gecə elə bil ki, heç vaxt qurtarmayacaqdı.

Ayın dumduru işığında bu təzə şəhər küçəsi belə uzun, belə geniş, belə sakit və kimsəsi olmasaydı, bəlkə Kərim ayaq saxlayıb, barı bir anlığa nəfəsini dərərdi və dayanıb birco anlığa nəfəsini dərsəydi, bəlkə ağlı da bir az yerinə gələrdi, beyni-başı azca durulardı, hara getməyi, niyə getməyi cəhənnəm, onu, durduğu yerdəcə, birdən-birə bu qədər amansızcasına tərk eləmiş real dünyanın heç olmasa belə adi bir həqiqətinisə də dərk eləyərdi ki, bu küçənin haradasa qurtarmağı var.

Bu küçə isə elə bil heç vaxt qurtarmayacaqdı, çünki Kərim real aləmdə deyildi. Və burası əgər doğrudan da beləydisə, deməli, bu küçənin heç əvvəli də yox idi. Nə əvvəli, nə axırı – bir sözlə, küçə yox idi... Küçə yox idi, amma Kərim vardı. Bu küçəsiz, bölgüsüz dünyada Kərimdən savayı bir də bir ay işığı vardı. Və Kərim də bu saat elə bil yol üstə yerimirdi, işıq üstə yeriyirdi.

Kərim arxasına baxmadan gedirdi. O binada, o toy məclisində, o enli pilləkənlərin üstündə onu birdən yaxalayan o ölümün-əzabın küt ağrısı da indi köhnəlib, bayatıyıb, tamam kirimişdi. Hər halda indi Kərim rahat idi, bayaqkından çox-çox rahat idi.

O gedirdi, ancaq ayaqları elə bil yerə dəymirdi. Hərdən Kərim ayaqlarını toy evindəki o pilləkənlərin üstünə təzədən qoyduğunu zənn eləyirdi: bir dəhşətli sızıltı o pilləkənlərdəncə elə bil yenə tək kimi Kərimin canına keçirdi; damarlarını soyudub, sümüklərini sızıldadıb ötüşürdü və ayağı altındakı asfalt yola xeyli baxandan sonra Kərim, indi o pilləkənlərin üstündə olmadığına özünü handan-hana inandıra bilirdi.

Bəli, Kərimin başına bu gün bir iş gəlməli idi; bunu Kərim səhər tezdən, yuxudan ayılan kimi hiss eləmişdi. Bu səhər yuxudan ayılanda Kərimin canından bir dəhşətli sızıltı keçmişdi. Kərim onda da sarsılmışdı, onda da keyimişdi, ancaq bu sızıltının-sarsıntının sonra onu bir

də yaxalayacağını səhər Kərim ağlına gətirməmişdi. Gətirsəydi elə səhər-səhər durub, baş alıb çıxıb gedərdi. Onda heç o toy da baş tutmazdı, bu anlaşılmaz müsibətin özü də gəlib bu həddə yetişməzdi. Və onda Validə üçün də, bəlkə nisbətən asan olardı: ya fikirləşərdi ki, Kərim onu istəməyib, ya elə zənn eləyərdi ki, Kərimin başında bir iş var... bir-iki gün əzab çəkərdi, hər şey sovuşub gedərdi. Bu belə olsa, Kərimin öz ömrünü haçansa təzədən başlayacağına bəlkə doğrudan da bir ümid yeri qalardı.

İndi isə ümid bircə ay işığına idi, ayrı şeyə ümid yox idi. Ay işığı Kərimin ayağının altında idi, ay işığı Kərimin ürəyinin içində idi. Haradasa ay işığında bir cüt rels par-par parıldayırdı, haradasa ay işığında bir dərə ağappaq ağarırdı. Və Kərim pay-piyada, o dərənin ətəyində təzədən qatara minməyə gedirdi.

Bir vaxt orda ilk dəfə qatara minəndə Kərimin hələ heç on yeddi yaşı da tamam olmamışdı. İndi Kərimin otuz altı yaşı vardı. Deməli, o vaxtdan on doqquz il keçirdi. Bu on doqquz ilin beş ilini Kərim institutda oxumuşdu, səkkiz ilini dissertasiyaya sərf eləmişdi. Kərim altı il mənzil növbəsində durmuşdu və bunları ondan ötrü eləmişdi ki, evlənib özünə həyat qursun, övlad-uşaq yiyəsi olsun. Bəlkə lap on doqquz il qabaq – ay işığında ağappaq ağaran həmin o dərənin ətəyindəki xırdaca stansiyada, o qatara da Kərim elə bundan ötrü minmişdi. Minmişdi ki, gəlib bu böyük şəhərdə institut qurtarsın, dissertasiya müdafiə eləyib, bir tikə çörəyə çatsın, ev alıb, özünə ailə qursun.

Və bəlkə bundan ötrü on doqquz il çox idi, həddindən çox idi və Kərimin bu on doqquz ildə elədiyini bəlkə on ildə də eləmək olardı. Amma məsələ bunda deyildi. Məsələ burasında idi ki, bu on doqquz ildə əldə elədiyi hər şey Kərimdən ötrü bu səhər birdən-birə öz mənasını büsbütün itirmişdi. O maaş da, o mənzil də, o elmi ad da... Və bu on doqquz ildə heç nə qazanmadığını fikirləşəndə bu səhər birdən-birə Kərimin elə bil başının tükləri də üşümüşdü. Çünki bütün bunlar, sən demə, indiki Kərimə lazım deyilmiş, haçansa bir dərənin ətəyində qatara minən o on yeddi yaşlı Kərimə lazım imiş... O Kərim isə daha yox idi.

"Birin vur".
"Birin də..."

Və o toyda, o vurhavurda o bir dərə ay işığı bircə Allah bilir ki, hardan peyda olmuşdu. O işıq, on doqquz ilin arxasından elə bil Kərimi yavaşca səsləmişdi. Səsləyib yerindən oynatmışdı, səsləyib ağıldan eləmişdi. Və indi Kərimi evindən-eşiyindən eləyib, bu çölün düzünə salan da elə bil o sehrli səs idi. İşıq səsi, ilahi, işıq səsi...

Və o səsin sehrli aləmində Kərim, pay-piyada, haçansa bir dərənin ağlığında minib şəhərə gəldiyi bir qatara təzədən minməyə gedirdi. Bayaq toyda, öz xəyalında da Kərim eynən bu yolu getmişdi. Və bayaq onun xəyalında getdiyi o yol ilə indi ayağı ilə getdiyi bu yolun, Kərimdən ötrü, hələ ki, heç bir fərqi-zadı da yox idi və guya Kərim o işığa çatmayınca, o işıq o dərənin ətəyindən heç cür çəkilib gedə bilməzdi.

Kərim gedirdi. Havadan ay işığının metal qarışıq iyi gəlirdi və Kərimin ağzında da elə bil – ay işığının metalla qarışığından ibarət – bir qəribə tam vardı. Bu tamı Kərim get-gedə daha aşkar hiss eləyirdi. Bu tamın köməyi ilə Kərim nəyisə yadına salmağa çalışırdı, amma olmurdu, heç cür baş tutmurdu – yadına salmaq istədiyi o şey onun ağlına-şüuruna azca yaxınlaşan kimi, Kərimin ağzındakı o tam hər dəfə çəkilib-gedirdi.

"Birin vur".
"Birin də..."

Və kim bilir, bəlkə o tam Kərimin öz toyunda içdiyi o iki qədəh arağın tamı idi? Sonra evdə (Validə çay dəmləmək üçün mətbəxə gedəndə) onlar Nağı ilə adama bir stəkan da şampan içmişdilər. Şampan Nağının kefini durultmuşdu. Nağı "Həyat gözəldir!" – deyib səsi gəldikcə qışqırmışdı, bir küncdə dinməz-söyləməz oturub, yorğun-yorğun əsnəyən arvadının kefini açmaq üçün cürbəcür hoqqalar çıxartmağa başlamışdı. Və nədənsə, məhz bu məqamda Kərimin öz köhnə dostuna yaman yazığı gəlmişdi. O məqamda Kərim də var səsi ilə qışqırıb nəsə demək istəmişdi. Amma Kərim qışqırmamışdı. Bayırdakı ay işığı yenə Kərimi xəlvətcə səsləmişdi. Kərim o səsi eşidib balkona çıxmışdı və vur-tut beş-on dəqiqə əvvəl, o balkondan necə enməyi də bu saat Kərimin yadında deyildi.

Sonra Kərim o qəribə tamı ağzında elə aşkar hiss elədi ki, hətta bir anlığa dayandı da. Bayaqdan bəri yadına salmaq istədiyi o şey bu dəfə Kərimin elə bil lap damağına toxundu, dilinə dəydi. Amma dünyanın

ayında-ağlığında axtardığı o ümidin nə ümid olduğunu Kərim bu dəfə də dərk eləyə bilmədi. Və Kərimin ağzında, çox keçməmiş, bayaq Nağı ilə içdiyi şampanın soyuq tamından savayı heç nə qalmadı. Kərim üşüdüyünü hiss elədi.

II

Payızın ortaları idi. Və bu payız elə əvvəlindəncə Kərimə bir qəribə narahatlıq gətirmişdi.

Validəni Kərim beş-altı il idi ki, tanıyırdı. Beş-altı il idi ki, eyni bir idarədə onlar – bir-birindən vur-tut bircə divar aralıda – işləyirdilər. Validə Kərimdən üç-dörd yaş kiçik idi. İndiyəcən ərdə-zadda da olmamışdı. Ya rastına münasib bir adam çıxmamışdı, ya da, Kərim kimi, ümidini hər gün sabaha bağlayıb, axırda ümidin də dadını itirmişdi. Və məhz buna görə də elə bil onlar bir-birlərini əlbəəl başa düşmüşdülər. Bir gün Kərim işdən sonra Validəni aparıb evlərinə ötürmüşdü. O biri gün onlar bir yerdə kinoya getmişdilər. Üçüncü gün, yenə kinoya getdikləri yerdə, Validə dinməz-söyləməz univermağa burulmuşdu və Validənin o univermağa nədən ötrü girdiyini Kərim o biri görüşdə bilmişdi: o gün onlar univermaqdan pərdəlik parça almışdılar – halbuki Kərim evindəki pəncərələrin pərdəsiz olduğunu Validəyə heç vaxt deməmişdi.

Görüşlərinin birində onlar bir mağazada xeyli vaxt nişan üzüyü növbəsində durmuşdular. Görüşlərinin birində Validə Kərimi evlərinə aparıb öz ata-anası ilə tanış eləmişdi. Görüşlərinin birində Validə dinməz-söyləməz şəhərin atelyelərindən birinin qapısını açmışdı. Və Validənin o vaxt sifariş elədiyi kostyumda indi Kərim baş alıb, dünyadan gedirdi.

Görən Kərim dünyadan hara gedirdi: axı o dərənin özü də dünyada idi. Yoxsa Kərim o dərənin başındakı kəndi tanımırdı, – Kərimi bu şəhəpo çəkib-gətirən elə o kəndin darısqallığı deyildimi? Və indi Kərimi çağırıb aparan o genişlik, o dağda-dərədə görən havaxt peyda olmuşdu, hardan peyda olmuşdu, – ordan keçən bütün qatarların izincə bir vaxt dünyanın bu tərəfindəki genişliyə məlul-məlul baxan Kərim deyildisə, bəs kim idi?..

Bəli, genişlik bu saat, yalnız orda idi. Bu saat dünya orda idi. Ay orda idi, ulduz orda idi. Və bu saat Kərimin özünə gəlməyindən ötrü də ayrı heç nə lazım deyildi: o aya, o ulduza bircə dəfə baxmaq lazım

idi, o dərənin havasından bircə udum udmaq lazım idi... Bəs Kərimin ağzındakı o tam nə idi – ay işığı ilə metal qarışığının tamı?.. Bəlkə bir vaxt, ay işığı boyunca, o dərənin ətəyi ilə uzanıb gedən polad relslərin iyi indi, on doqquz illik məsafədən, Kərimin burnuna dəyirdi, damağına toxunurdu. Bəlkə haradasa, bu həndəvərdə metal vardı, yaxud metal iyi verən zavod vardı. Amma yox, o iy bu həndəvərdə ola bilməzdi. O iy haradasa bir ayrı dünyada olmalı idi. O "ayrı" dünya isə, deyəsən, lap yaxında idi. Və sirli, ovsunlu bir səs Kərimi maqnit kimi elə bil birbaş ora çəkirdi, ora aparırdı: işıq səsi, ilahi, işıq səsi!..

Və bir azdan – bir uzun daş hasarın boyunca – suyun, palçığın içində üst-üstə qalanmış dəmir tığlarını görəndə özünün harada olduğunu Kərim nahayət ki, dərk eləyə bildi. Bura da şəhərin ucqar yeri idi. Buradakı binalar da nisbətən təzə salınmışdı. Ancaq binalar hələ xeyli aralıda idi. Və beş-altı il əvvəl, gecələrin birində həmin binaların arasında o, Nağı ilə birgə, Toğrulun mənzilini axtaranda bu dəmir-dümür qəbirstanlığını Kərim möhkəm yadında saxlamışdı. Buranı Kərim öz kəndli instinkti ilə əlbəəl nişanlamışdı, çünki qabaqdakı binaların hamısı bir-birinin tam eyni idi və bir şey nişanlamasan, ordan geri qayıdanda yolu çətin ki, tapmaq olaydı. Üstəlik, o gecə o binaların arasında onlar, taksi sürücüsünə az qala bir saat zülm eləyib, naümid geri qayıdanda Toğrulun mənzilinin yeri də Nağının yadına məhz bu dəmir-dümürü görəndə düşmüşdü. Taksini buradaca saxlatmışdılar. Düşüb piyada getmişdilər və bu dəfə Toğrulun mənzilini rahatca tapmışdılar. Və sonralar o mənzilə Nağısız gələndə də Kərim taksidən həmişə burda düşmüşdü...

Çarpayı dəmirindən tutmuş, vertolyot pərinəcən – metalın hansı növündən desən burada tapmaq olardı. Metal suyun-palçığın içində pas atıb iylənmişdi. Ayın işığı metalın, suyun, palçığın üstündə yenə eynən ovaxtkı mənzərəni yaratmışdı və hələ pas atmamış metal hissələri Ayın ağ şirəsini elə bil duru yerindən somururdu... o yanda binalar görsənirdi. Binaların beton divarlarını Ay bir azca yumuşdu, bir azca təzələmişdi. Orda baxan pəncərələrinsə üzünə sanki bir müxtəsərcə metal tozu səpmişdilər.

Bəli, Kərim harda olduğunu nəhayət ki, dərk eləmişdi, amma bura necə gəlib-çıxdığını heç cür dərk eləyə bilmirdi. Onun yaşadığı mikro-

rayondan görən, bura dümdüz yolmu var idi, yoxsa bayaqdan bəri Kərim doğrudan da bir sehrli işıq ustdə yerimişdi ki, o işığın yeganə mənzilbaşı yalnız bura idi, bu metal qəbiristanlığı idi. Hər halda, o düz yoldan hardasa burulduğunu Kərim xatırlamırdı. Və dəhşət burasında idi ki, indi, geri qayıdası olsa, öz evinə gedən yolu Kərim çətin ki, tapa biləydi.

Ancaq Kərim geri qayıtmaq istəmirdi. Haçansa, beş-altı ilə əvvəl burada taksidən düşüb, bu dəmir yığnağını, öz kəndli instinkti ilə, əlbəəl nişanlayanda da burdan Kərim geri qayıtmaq istəməmişdi. Onda Kərim ürəyində dönə-dönə Allaha yalvarmışdı ki, o evlərin arasında Nağı Toğrulun mənzilini tapa bilsin, burdan onlar naümid geri qayıtmasınlar, çünki bu yolun ayrıcında o vaxt Kərim ilə Nağının yanında iki nəfər qız da vardı.

O qızların hər ikisi ilə onlar elə həmin gecə şəhərin mərkəzində tanış olmuşdular. Qızlar dayanıb taksi gözləyirdi, Nağı ilə Kərim isə restorandan təzəcə çıxmışdılar. İçmişdilər, ancaq o qədər də sərxoş deyildilər. Və Kərim də, Nağı da o gecə, nədənsə, yaman xoşbəxt idi. Tanışlıq qızları aparıb evlərinə ötürməkdən başlanmışdı. Danışıb gülə-gülə onlar bir xeyli piyada getmişdilər. Hardasa boş taksiyə rast gəlmişdilər. Və o taksini şəhərin içində o baş-bu başa dolandırıb qızları xeyli əylədirəndən sonra Nağı birdən-birə cürətlənib, maşını şəhərin mərkəzindən birbaş bu təzə rayona sürdürmüşdü. Əvvəl qızlar bir az nəm-nüm eləmişdilər. Yol boyu sirli-sirli bir-birlərinin üzünə baxmışdılar. Bir-birinin eyni olan binaların arasında, o taksidə Nağı korhavasına Toğrulun mənzilini axtaranda qızlar sevinmişdi, gülüşmüşdü. Amma burda taksidən düşəndə heç o qızlar da deyəsən geri qayıtmaq istəmirdilər.

Toğrul Nağının da, Kərimin də tələbəlik dostu idi. Toğrulgilin şəhərdəki mənzilində Kərim çox olmuşdu. Amma Toğrulun haradasa təzə mənzil almağından Kərimin xəbəri yox idi. Bunu Kərim o gecə bilmişdi. O gecə, ömründə ilk dəfə, Kərim bu dünyada ehtiyacdan savayı bir ayrı şeyə də xidmət eləyən yurd görmüşdü, mənzil görmüşdü. O mənzilin pərdəsiz pəncərəsindən otağa düşən ay işığını o gecə Kərim bir qızın öpüşlərinə qatıb, səhərəcən içdikcə içmişdi. Və Kərimin ürəyi də elə bil yavaş-yavaş əriyib, o öpüşə, o işığa, o qıza, o gecəyə qarışmışdı. O gecə indi görən hardaydı?.. Və o gecə bir də heç vaxt olmayacaqdısa, bu dünyada yaşamağa dəyərdimi?

"Nağı, Nağı, Nağı"... – dedi.

Və Kərimin ürəyinə isti gəldi, işıq gəldi. Boğazına qəhər gəldi, çünki Nağı Kərim üçün doğrudan da dost olmuşdu, həqiqi dost. O gecə Kərimin xatirinə Nağı qızın yaxşısından keçmişdi, yerin rahatından keçmişdi. O gecə Nağı Kərimi otaqda qoyub, özü (o biri qızla) mətbəxə çəkilmişdi, halbuki hər şey əksinə də ola bilərdi. Və o gecə bir yana dursun, Nağısız bu dünyada Kərim kitab-dəftərdən savayı indiyəcən nə görmüşdü?.. Nağı onun çox nazına dözmüşdü, çox əziyyətini çəkmişdi. Və onların arasında hərdən soyuqluq olmuşdusa, o da ancaq Kərimin qəddarlığından olmuşdu, Nağıda qəddarlıq deyilən şey yox idi.

Nağı beş-altı il idi, necə deyərlər, həyatın axınına qarışıb gedirdi. Bundan ötrü Nağını qınamağa dəyərdimi? O öz hazır namizədlik dissertasiyasını bir tərəfə tullayıb, nə vaxtdan bəri idi ki, ona-buna dissertasiya yazırdı. Hər şeydən xirtdəyəcən doyub, bircə alimliyi çatışmayanlar bağlı qapıların dalında Nağını həftələrlə gecəli-gündüzlü işlədirdilər və hər dəfə bu cür işdən sonra Nağı həftələrlə gecəli-gündüzlü içirdi. Belə vaxtlar, onlar bir-birlərini axtarıb tapanda, yaxud bir yerdə təsadüfən rastlaşanda Nağı Kərimə də hər dəfə mütləq içki təklif eləyirdi və Kərimin içmək istəmədiyinə Nağı heç cür inana bilmirdi. Bu içmək söhbətindən sonra hədsiz təəccüb ilə Nağı hər dəfə uzun müddət Kərimin üzünə baxırdı. Amma Kərimi heç vaxt məcburən içməyə aparmırdı. Kərimin öyüd-nəsihətlərinə də Nağı – eynən belə bir təəccüb içində – dinməz-söyləməz qulaq asırdı. Və gülümsəyirdi, sakitcə, mehribanca gülümsəyirdi. Kərimin bu öyüd-nəsihəti bəlkə doğrudan da gülməli idi...

Və bəlkə ürəyinin bir yerində Kərim öz dostuna bir azca da paxıllıq eləyirdi. Nağının qarışıb getdiyi axın bəlkə Kərimi də özünə çəkirdi. Bəlkə Kərimi özünə çəkən Nağıdakı insani cazibə idi... Son beş-altı ildə Kərim bu cazibədən istər-istəməz aralı düşmüşdü, çünki ayrı cür mümkün deyildi. Bunsuz Kərim nə o dissertasiyanı yazıb qurtara bilərdi, nə onu müdafiə eləyib çulunu bir yerə çıxarda bilərdi. Üstəlik, burası da vardı ki, o dissertasiyada Kərim özünün Nağı ilə neçə illik dostluğuna zərrə qədər də xəyanət eləməmişdi. Əksinə, bu dostluğa, yoldaşlığa bir növ öz sədaqətini göstərmək istəmişdi. Çünki Kərimin namizədlik işi, elmi iş olmaqdan əlavə, həm də haradasa bir növ onların neçə illər boyunca ikilikdə elədikləri söhbətin davamı idi; buradakı fikirlərə onlar haçansa ikilikdə inanmışdılar, buradakı həqiqət bir vaxt onların hər

ikisinin həqiqəti olmuşdu. Və bu həqiqətdən uzaqlaşmaq Kərimin nəzərində, hər şeydən əvvəl, ömrü uduzmaq demək idi. Çünki Kərimdən ötrü dünyada ayrı həqiqət yox idi. Və Kərimdən ötrü dünyada ayrı dost da yox idi. Buna görə də, Nağı həyatın, necə deyərlər, axınına qoşulanda, özünə ayrı dostlar tapıb, tamam ayrı cür yaşamağa başlayanda Kərim sınmışdı, sarsılmışdı. Onda Kərim heç ağlına da gətirməmişdi ki, onun üçün hələ də qüvvədə qalan həqiqət Nağıdan ötrü köhnələ bilər. Bunu Kərim bu səhər birdən-birə dərk eləmişdi. Başılovlu evdən çıxıb, gedib Nağını yuxudan oyatmışdı. Və Nağı sevinmişdi, Kərimin gəlişinə də sevinmişdi, toyuna da sevinmişdi. Nağı yorğan-döşəkdən sıçrayıb Kərimi duz kimi yalamağa başlamışdı, halbuki üç-dörd il idi ki, onlar nəinki bir-birlərini itirib-axtarmamışdılar, hətta bir yerdə təsadüfən rastlaşanda da ayaqüstü əl tutub, hal soruşub ayrılmışdılar...

"Nağı, Nağı, Nağı..." – dedi.

Və irəlidəki binalara sarı Kərim elə getdi, elə getdi ki, guya orda – Toğrulun mənzilində Nağı o vaxtdan bəri oturub Kərimin yolunu gözləyirdi.

Guya o qız hələ də orda idi. Guya ay işığı, orda, hələ də içməli idi. Və o vaxtdan indiyəcən ötüb-keçən o beş-altı il də guya il deyildi, vaxt deyildi, Kərimi o işıqdan ayıran yol idi, məsafə idi və bu beş-altı ildə gecəli-gündüzlü getdiyi bir yolun mənzilbaşına Kərim guya indi, nəhayət ki, gəlib yetişmişdi.

Və dünyanın işinə bax ki, bu balkon doğrudan da Toğrulun balkonu idi. Bu mənzildə hələ də heç kəs yaşamırdı. Mənzilin boş olmağı balkonun suvağının tökülməyindən, bir də pəncərə şüşələrinin üstündəki qalın tozdan bilinirdi. Və o vaxtdan beş-altı il keçdiyinə Kərim necə inanaydı ki, açar da qapının sol yanında, çərçivənin böyründən qopmuş kərpic qırığının dalında – həmişəki yerində idi...

Kərim qapını açıb içəri girdi. İşığı yandırmamış birbaş divanın üstünə cumdu. Sonra işığı yandırdı. Eynən o vaxtkı otaq idi: bir köhnə, örtüyü əprimiş divan, bir-iki köhnə stul. Ortadakı dördkünc stolun üstündə açıq konserv qabları vardı, konyak, çaxır şüşələri vardı...

Kərim qayıdıb işığı söndürdü. Üzüqoylu divana uzandı. Stolun üstündəki dörd badəni indi Kərim baxmadan da görürdü. O badələrdə görəsən kim çaxır içmişdi? Görən, burda kim olmuşdu: Nağımı, Toğrulun özümü, yoxsa Kərimin tanımadığı adamlar da indi bura ayaq

açmışdılar. Və görən, o badələrdə kimin çaxır içməyinin Kərimə nə dəxli vardı. Bu nə idi, bu necə qısqanclıq idi – o iki qızdan savayı bu dünyada məgər qızmı yox idi?!

O qızlar, o gecənin səhəri Kərimi, Nağını elə buradaca qoyub, tezdən çıxıb getmişdilər. Kərim ilə Nağının onları yola salmağına qızlar razı olmamışdı. Və o səhər nə Nağı, nə də Kərim o qızları aparıb yola salmağa sən deyən cəhd eləməmişdi. Çünki onlar axşamüstü həmin o taksi dayanacağında yenə görüşəcəkdilər. Amma o görüş baş tutmamışdı: o qızlar gəlməmişdilər. O gecə Nağıdan ayrılan kimi Kərim özünü bu mənzilə yetirmişdi və bu divanın qabağında Kərim o gecə ilk dəfə hönkür-hönkür ağlamışdı. Sonra neçə gün dalbadal o, bu mənzildə tək-tənha o qızın yolunu gözləmişdi. Və bu əhvalatı Kərim bir dəfə, içki havasına, Nağıya da danışmışdı. Bu əhvalatı Nağıya danışanda da Kərim köyrəlib, doluxsunub, birdən-birə hönkürmüşdü. Nağı isə nə gülmüşdü, nə də o qızı Kərimin gözündən sala biləcək bir söz demişdi. Əksinə, o vaxt Nağı o qızların heç birinin "o yolun yolçusu" olmadığına Kərimi sakitcə inandırmağa başlamışdı. Sən demə, o gecə bir qəribə təsadüf imiş. O gecənin təsadüf olmağına o vaxt Kərim inanmışdı. Və indi beş-altı il keçəndən sonra da, o gecənin təsadüf olduğuna inanmağa Kərimin, bircə Allah bilir ki, nə qədər ehtiyacı vardı...

Kərim üzüqoylu divana uzanmışdı, ancaq bir dumduru ay işığını o, xəyalında hələ də görürdü. Bir də Kərim xəyalında o dörd badəni görürdü. Və o işıq o dörd badəni elə bil Kərimin gözləri qabağındaca yavaş-yavaş əridirdi, udurdu – Kərim yuxlayırdı.

III

Haradasa bir tanış dərədə, bir ağappaq işıq dumanının üstündə Kərim rahatca oturmuşdu. Bir kimsəsiz çöl-biyaban idi. Bir ağımtıl-gümüşü rəng idi və o ağımtıl-gümüşü aləmin dumduru aynasında indi Kərimin gözünə cürbəcür əfsanəvi kölgələr görsənirdi: dağ kölgəsi, ağac kölgəsi, kol-kosun kölgəsi...

Və indi Kərimin burnuna haradansa, şehqarışıq, südqarışıq körpə ot iyi dəyirdi. Amma o düzdə-dərədə bir dənə də ot yox idi, yaxud ot o dərəni doldurmuş ağappaq işıq dumanının altında qalmışdı – Kərim o otu görə bilmirdi.

O ağappaq işıq dumanında Kərim dünyanın ən tanış ağaclarının ayaq üstdə dayanmış kölgəsini görürdü. Bir tanış dağ. Bir neçə tanış kol-kos. Ancaq o dağ da, o kol-kos da, o tanış ağaclar kimi, Kərimin gözləri qarşısındakı düz dolusu, dərə dolusu işıq dumanının üstündə yalnız kölgə idilər, görnük idilər; ya o ağ dumanın ağlasığmaz gözəlliyinin daha qabarıq görünməyindən ötrü dayanmışdılar, ya Kərimin haçansa bu dünyada öz dağları, öz ağacları, öz kolu-kosu olduğunu yada salmaq istəyirdilər, yaxud bura nə düz idi, nə dərəydi, bir ayrı planet idi ki, Kərimin haçansa gördüyü dağın, düzün, dərənin bura, bir müxtəsərcə, şəkli düşmüşdü.

Və görən bu nə sirr idi ki, dərənin başındakı o kənd Kərimin yuxusuna da ağ donda, ağ işıqda gəlmişdi. Və Kərimin, haçansa, hər daşını, hər kolunu-kosunu tanıdığı o kəndi, indi ay o dərənin başında, elə bil, Kərimdən ötrü, öz ağ qanı ilə təzədən rəsm eləmişdi: ev-ev, küçə, küçə, parça-parça işıq rəsmləri...

O işığın bir parçasının üstündə bir axşam Kərim nənəsinin əlindən yapışıb bir məsciddə çıraq yandırmağa getmişdi ki, müharibə tez qurtarsın və təkcə Kərimin atası yox, o kənddən müharibəyə gedənlərin hamısı müharibədən sağ-salamat qayıtsınlar.

Bir gecə Kərimin nənəsi o Aya yalvarmışdı ki, o zalım Hitlerin də ürəyinə bir zərrə mərhəmət işığı salsın və başqa bir gecə yazıq qarı yenə Aya üz tutub, o işıqdan bir zərrə də kolxoz sədri Səməndərlə kolxoz qaravulçusu Heybətin payına istəmişdi, çünki kolxoz sədri Səməndər, onların bir vaxt çıraq yandırıb qoyduqları o məscidin qapısını çıxartdırıb, kolxozun tövləsinə saldırmışdı və kolxoz qaravulçusu Heybət bir ətək alçadan ötrü kor Qıztamamın yetim nəvəsi Laləzarın donunu cırıq-cırıq eləyib, qızın abrını-ismətini çölə tökmüşdü...

O işığın bir parçasının üstünə bir gecə bir qara tabut qoyub, bir səhər Kərimin nənəsini o tabutda qəbiristanlığa aparmışdılar... O işığın bir parçasının üstündə bir vaxt, kinodan sonra, bir kəndin ən gözəl qızı yerimişdi... Və o işığın bir parçasının üstündə Kərim indi rahatca əyləşmişdi. Bir azdan durub gedəcəkdi...

Kərim hara gedəcəyini bilmirdi. Bircə onu bilirdi ki, mütləq getməlidir. Ancaq Kərim hələ ki, heç yana getmək istəmirdi. Hələ Kərim dincəlmək istəyirdi. Bu kimsəsiz, səssiz-səmirsiz dərədə, bu ağappaq işıq dumanının üstündə Kərimin, hələ gün çıxanacan, dincəlməyə

vaxtı vardı. Və bəlkə buna görə bu qəribə yuxuda Kərim günəşin çıxmağından yaman qorxurdu.

Kərim günəşin çıxmağından ona görə qorxurdu ki, günəş o ağappaq dumanı dağıda bilərdi, o tanış kölgələri yer üzündən itirə bilərdi.

Gün çıxıb, o aləmin südqarışıq, şehli nəfəsini uda bilərdi. İlanılbizi oyada bilərdi. Bülbülləri, cırcıramaları oxuda bilərdi.

Günün işığında orda-burda kol-kol, topa-topa qızılgüllər aça bilərdi. Məhəbbət, fars dilində, yenə şeir ilə öz şirin-şəkər dastanını başlayırdı. Ənnik-kirşan qoxusu dünyanı doldurardı.

Gün çıxsaydı, ağaclar meyvə gətirərdi. Dağlar baldırğanını, kollar böyürtkənini doğub dünyaya tökərdi. Kərim nə böyürtkən, nə baldırğan istəyirdi: daha onun dünya malında gözü yox idi.

Gün çıxsa, vaxt oyanardı: dərs vaxtı, biçin vaxtı, xırman vaxtı... Bir də Səməndər sədr olduğu o vaxtlar ki, bu dərənin hər daşında-çınqılında neçə-neçə yalın ayağın al-qırmızı qanı vardı.

Gün çıxsa, o daşlar da ayıla bilərdilər. Əvvəl səssizcə sızıldayıb, sonra elə hönkür-hönkür ağlaşardılar ki, – heç orada, bir ağ bulud topasına bənzəyən o dağın arxasında, kolxoz idarəsinin qabağındakı uzun direyin başında cani-dildən marş çalan o radionun səsi də bu səsi batıra bilməzdi. O daşlar hələ ki, susurdu. Səməndərin sədr olduğu o vaxtlar da – öz biçini, bostanı xırmanı ilə birgə – sanki haradasa dünyanın gün düşən, taxıl yetişən, səsli-küylü, bostanlı-xırmanlı uzaq bir guşəsində idi. Orada istidən qarsımış yollar vardı. O yollarda isti-isti daşlar vardı və bir uzun direk başında bir ağzı aralı dəmir parçası da vardı ki, öz güclü, gur səsi ilə bir dəstə ayaqyalın adamı, analı-balalı, harasa tələsdirirdi. O radio bir də oradakı vaxtı tələsdirirdi. Burada isə vaxt yox idi. Nə taxılı biçiləsi zəmi, nə taxılı döyüləsi xırman, nə isti, nə soyuq vardı. Və bəlkə buna görə də bu yerlər Kərimin nəzərində bir azca da başqa planetlərə oxşayırdı...

Bu qəribə yuxuda Kərim bu tanış düzü-dərəni, hələ gün düşməmiş, mütləq ötüb keçməli idi. Bəs niyə getmirdi, nəyi gözləyirdi?.. Bəlkə Kərimi bu yerlərin havası tutmuşdu – keyitmişdi, məst eləmişdi, haldan-halətdən salmışdı. Bəlkə vaxt olmayan yerdə hərəkət də ola bilməzdi. Və bəlkə bura doğrudan da bir ayrı planet idi ki, onun hərəkət qanunları Kərimə məlum deyildi.

Və Kərim birdən-birə, görəsən, bu süstlüyün-sakitliyin ölümə yaxınca oxşadığınımı hiss elədi, yoxsa bu gözlənilməz rahatlığın, həd-

dindən çox olduğuna qəflətən şübhələndiyinə görə diksindi. Və birdən gözlərini açıb, burada, bu otağın alatoranlığında da bir tanış kölgə görəndə Kərim bir müddət gözlərinə inanmadı. Bu kölgənin təzəcə yuxuda gördüyü o tanış ağacların kölgəsindən Kərim uzun müddət ayıra bilmədi. Otaqdakı kölgə isə, doğrudan da, Nağının kölgəsi idi. Nağı otaqda ehtiyatla gəzinirdi – elə bil Kərimin yuxudan ayılmağını gözləyirdi.

IV

Kərimin yuxudan ayıldığını görəndə Nağı heç nə demədi; kirimişcə işığı yandırdı, kirmişcə stola yaxınlaşdı. Stolun üstündəki içki şüşələrinin içindən Nağı bir ağzı açılmamış çaxır şüşəsi tapdı. Şüşənin tıxacını dişi ilə qoparıb yerə saldı. Şüşəni başına çəkib, o çaxırdan, nəfəsi təngiyənəcən, qurtaqurt içdi. Bundan sonra xeyli vaxt Nağı dinməz-söyləməz o şüşənin dibində qalan çaxıra tamaşa elədi. Gözünü şüşədən ayırıb *Kərimin üzünə* baxdı. Və Nağı Kərimin üzünə baxıb, aşkar müqəssircəsinə:

– Sənə olmaz, – dedi. – İçki səni xarab eləyir.

Kərim bir söz demədi, çünki bu qəribə gecədən o, hələ də heç nə başa düşmürdü. Kərimə elə gəlirdi ki, onun yatdığı vaxt ərzində dünya yerini dəyişib: elə bil bu çağacan bu otaq indikindən bir xeyli ucada olmuşdu; bu divanı elə bil hansı ucalıqdansa götürüb, yerin lap tərkinə qoymuşdular; o stol da, o stolun üstündəki badələr də, şüşələr də, hətta Nağının özü də elə bil bir naməlum ucalıqdan indicə yerə enmişdi. Sanki dünya birdən-birə *haradansa bir xeyli* aşağı düşmüşdü və dünyanın bu sirrindən Kərim heç cür baş çıxara bilmirdi.

– Hələ düzəlməmisən?

Kərim Nağıya nəsə dedi, ancaq səsi çıxmadı, çünki Kərimin səsi də elə bil haradasa aşağıdaydı, bir naməlum dərinlikdəydi – öz səsini oradan qaldırmağa Kərimin gücü çatmadı.

Nağı çaxır şüşəsini götürüb dodağına yaxınlaşdırdı, amma içmədi.

– *Əntiqə* yatmışdın! – dedi. – Lap dovşan balası kimi. Oyatmağa ürəyim gəlmədi. Ə, sən öl, sən dovşana oxşayırsan, Kərim. Vijdan haqqı, oxşayırsan... Ə, sən niyə dovşana oxşayırsan, Kərim?

Nağı şüşəni ağzına dirəyib, bir-iki qurtum da çaxır içdi, sonra şüşə əlində, əyilib-qalxıb ləzzətlə gülməyə başladı. Və elə bil Nağının içdiyi çaxırdanmı, onun gülməyindənmi, ya nədənsə Kərimin canına bir balaca güc gəldi, qüvvə gəldi.

– Çox yatmışam?

– Məndən soruşursan? – Nağı gülməyini qurtarıb, çaxırdan bir-iki qurtum da içdi. Şüşəni yerə qoyub, siqaret yandırdı. – Bura nəyinən gəlmisən ki?

– Bilmirəm.

– Yəni elə dəm idin?

Kərim mat-məəttəl Nağının üzünə baxdı.

– Yox, – dedi, – dəm deyildim.

– Taksiynən gəldin?

– Yox.

– Bə nəyinən?

– Heç nəyinən.

Deyəsən Nağı təzədən gülməyə hazırlaşırdı, ancaq gülmədi. Şübhəli-şübhəli Kərimin üzünə baxdı.

– Olmaya dəmsən hələ?

Kərim bir söz demədi, çünki bu "dəmlik" məsələsindən də o hələ ki, heç nə qana bilmirdi.

Nağı təzəcə yandırdığı siqareti konserv qabının içində sıxcalayıb söndürdü.

– Mən gərək o arağı sənə içirtməyəydim, – dedi və bir azca duruxub, sonra gözlənilmədən elə bil bir növ əsəbiləşən kimi oldu. – Ə, birdən ağlına ayrı şey-zad gətirərsən ha... Elə bilərsən ki, səni qəsdən içirtmişəm...

Və Kərim Nağının üzünə baxmadan:

– Yox, əşi, nə danışırsan? – dedi. Sonra başını qaldırıb Nağının üzünə baxdı.

Amma Kərim Nağının üzünə gərək baxmayaydı. Nağının sifətində birdən-birə peyda olmuş eybəcər işartını gərək Kərim görməyəydi, çünki o eybəcər işartı Kərimə bu dünyanın özü qədər tanış idi. Və bu qədər tanış olan bir dünyada Nağını bir əlçatmaz mərtəbəyə qaldırıb, bir məchul ucalıqda axtarmağa, bu səhər açılandan bəri, Kərimi görən nə vadar eləmişdi?.. Və *görən Nağının üzündəki o işartı necə işartı idi* ki, Kərimi, bu səhər açılandan bəri, əhatə eləyən o dumanlı qəribəliyi də dünyanın üzündən bircə anın içində tamam itirə bilmişdi...

Elə bil birdən-birə Kərim, bayaqdan üstündə əyləşdiyi divandan da iyrənib, cəld ayağa qalxdı. Bu saat o, nədənsə, Nağıya bir ağır söz demək istəyirdi. Yaxınlaşıb hirsli-hirsli:

– Bu zəhrimarı az iç! – dedi.

Və Nağı ağzına dirədiyi şüşəni, nə qədər qəribə olsa da, qaytarıb stolun üstünə qoydu.

- Ə, yenə nə tez qudurdun? – dedi. – Axı sənin idbar səsin indicə o dünyadan gəlirdi.

Nağı qolunu uzadıb Kərimin boynunu qucaqlamaq istədi. Kərim geri çəkildi. Və özü ilə Nağının arasındakı bircə addımlıq məsafədə Kərim onları bir-birindən həmişəlik ayırmış beş-altı ilin sonsuz uzaqlığını gördü.

– Nə bildin ki, mən burdayam?

– Mən sənin dabbaqda gönünə bələdəm. – Nağı şüşəni qamarlayıb, qalan çaxırın hamısını birməfəsə içdi. – İndi neynəyək deyirsən?

– Gedək.

– Bəs indi nə deyəcəksən ona?

– Kimə?

– Arvadına da!

– Heç nə.

– Necə yəni "heç nə". Bir şey tapıb deməlisən axı.

– Nə deyim?

– Deyərsən ki, bir yaxın qohumun var, mütləq toya gəlməliydi. Gəlməyib, sən də fikirləşmisən ki, yəqin kişinin başında bir iş var. Birdən beyninə yerləşib ki, taksiyə minib özünü mütləq Buzovnaya yetirməlisən.

– Buzovnaya niyə?

– Ə, sən nə qanmaz adamsan. Buzovna olmasın, Məştağa olsun. Bu qaçmağın bir yeri olmalıdı ya yox? – Nağı qapıya tərəf yeridi – Açar hardadı?

– Açar?.. Bilmirəm... Yəqin ki, qapının üstündə olar.

Nağı işığı söndürdü. Qapını bağlayıb, açarı yerinə qoydu.

– Hə, indi o qalır ki, sənin o vicdansız qohumuna gərək bir ad da fikirləşək. Adı da tutaq ki, Ağakərimdi. Necədi, boynınə batır?

– Yox!

– Qoy olsun Ağahüseyn.

– Yox.

– Deyirsən "ağa"sız olsun?

– Yox.

Qabağa düşüb pilləkənlərlə üzüaşağı tez-tez getdiyi yerdə Nağı birdən-birə ayaq saxladı.

– Bəs nə təhər olsun?

– Heç nə təhər. Mən ona yalan deməyəcəyəm!

– Bah atonnan! Ə, sən nə əclaf adamsan!

Və nədənsə birdən-birə Kərim yaman coşdu:

– Deyəcəyəm: dəli olmuşdum. Başıma hava gəlmişdi. Ancaq mən ona yalan deməyəcəyəm. Mən ona heç vaxt yalan deməyəcəyəm. Nağı. Desəm kişi deyiləm!

Nağı dinmədi. Və əvvəli-axırı görünməyən bu dəhşətli gecənin ölü sakitliyində uzun müddət Kərim, indicə, öz səsindəncə qopan qəhərin cingiltisini eşitdi.

– Deməli, yalan deməyəcəksən? – Və bu dəfə Nağının səsi də elə bil qəhərli idi. Yaxud o qəhər Kərimin qulağında öz səsinin cingiltisindən qalmışdı. Yaxud qəhər – onların yaxınlaşmaqda olduqları o dəmir qəbiristanlığının metal iyi verən havasındaydı...

– Yox, Nağı, yalan deməyəcəyəm.

– Sən bayaq əməlli-başlı adamıdın.

- Havaxt?

– Dəm olanda. Dəmliyin gedən kimi yenə əclafığım tutdu.

Bayaq onu öz evindən birbaş bura gətirən o düz yolu görmək ümidi ilə Kərim boylanıb yan-yörəyə xəlvətcə göz gəzdirdi. Ancaq o yol yox idi. O yol doğrudan da elə bil bu dünyada yalnız bir müddətliyə mövcud olub, sonra həmişəlik yoxa çıxmışdı. Sanki o yol doğrudan da Aydan düşmüşdü, işıqdan yaranmışdı... Sanki o yolun üstündə insan, ömründə tək bircə dəfə yeriyə bilərdi... Bakının ən ucqar yerlərinin arası ilə haradansa lap uzaqlardan baş alıb gələn bu yol isə buradan dümdüz şəhərin mərkəzinə tərəf gedirdi. Ay batmışdı, amma səhərin açılmağına hələ çox qalırdı. Və yolun heç bir yerində hələ ki, maşın əlaməti görsənmirdi.

- Burdan bizim evəcən görəsən nə qədər yol olar?

Nağı yol qırağındakı bir daşın üstündə əyləşmişdi:

– Nə bilim, – dedi, – sən yaxşı bilərsən.

– Sən öl, lap mat qalmalı işdi...

– Nədi ki?

– Axı mən bu yolu bayaq piyada gəlmişdim.

Nağı gözlərini yoldan ayırmadan:

– Yuxuda gəlmiş olarsan. – dedi. – Elə dovşana oxşamağın da yəqin bundan imiş, çünki yatıb ayılan kimi yenə əclafa dönmüsən.

– Deməli, əclaf olmamaq üçün mən gərək mütləq yalançı olam?

Nağı durub yavaş-yavaş Kərimə yaxınlaşdı. Qolunu Kərimin boynuna dolayıb, sıxdı, sıxdı, sıxdı. Sonra qollarını yanına salıb, bir müddət yorğun-yorğun, yazıq-yazıq dayanıb, bir sürtülmüş, sirimsəmiş səs ilə:

– Mən səndən, əclaf, qorxuram! – dedi. – Bu dünyada heç nədən qorxum-zadım yoxdu. Amma səndən qorxuram, əclaf!

Bu anda Kərim heç nə demək istəmirdi. Bu anda Kərim Nağının insan olduğuna, sözsüz, səssiz-səmirsiz ölənəcən şübhə eləmək istəyirdi. Ancaq bir söz demək lazım idi. Sükutu pozmaq lazım idi, çünki bu sükutu özbaşına buraxsan, sonra birdən-birə partlayıb, mütləq bir xəta çıxarda bilərdi.

– Məndən niyə qorxursan ki?

– Ona görə ki, sən əclafdan baş çıxara bilmirəm. Bu dərəcədə avam olasan, özün də bu dərəcədə ayıq olasan. Avam olanda səni qanfet kimi yeməyim gəlir. Ayıq olanda boğmağım gəlir. Bax belə! Nağı yenə qolunu Kərimin boynuna keçirdi, amma bu dəfə bərk sıxmadı. İndi də Nağının niyyəti – deyəsən, Kərimi öpmək idi.

Kərim onun qolunu ehtiyatla boynundan aralayıb, vəziyyətdən çıxmaq xatirinə, könülsüz, Nağının üzündən öpdü.

– Di yaxşı əl çək, adamsan.

– Yalan deyirsən. Mən adam deyiləm. Özün də bilirsən ki, mən adam deyiləm. Bayaqdan fikirləşdiyin də budur!

– Yaxşı sən Allah, əl çək, Nağı. Mən nə haydayam, sən nə haydasan. Sən öl, ölməyim gəlir bu saat.

– Yalan deyirsən. Ölməyin-zadın gəlmir. Bir azca gicləşmişdin, indi ayılmısan, dirilmisən. Bu saat sənin dərdin-sərin bircə budur ki, özünü tez evə yetirəsən. Gedib arvadından üzr istəyib, bu ipləmə Nağının əlindən də birdəfəlik canını qurtarasan. Ancaq, bura bax, Buzovnanı mütləq deyəcəksən... Qohumunun nəydi adı?

Kərim yola baxıb:

– Deyəsən, maşın gəlir, – dedi, – Əl çək, sən canın, Nağı, mənim qohumum-zadım yoxdu.

Nağı keçib, yolun tən ortasında dayanıb, hələ o başda görsənən maşına qabaqcadan əl qaldırdı. Maşın tamam yaxınlaşıb, onların lap yanına çatanda da Nağı yoldan çıxmadı. Və o maşın Nağının lap böyründəcə ötüşüb, yolun qırağı ilə sürətlə burulub gedəndən sonra Nağı bir yağlı söyüş söyüb, nəhayət ki, yoldan qıraға çıxdı.

– Ə, vicdansız, yəni bu dünyada bircə dəfə də bir iş mən deyən kimi ola bilməz? Axı niyə bu dünya həmişə sən deyən kimi olmalıdır? Niyə, əclaf? Sən məndən artıq kişisən? Yoxsa sən dünyaya Allahın yanından gəlmisən?

Kərim qorxa-qorxa Nağının gözlərinə baxdı, çünki Nağının gözlərini o, heç vaxt bu ölçüdə, bu əndazədə görməmişdi. Onun gözlərinin qarası elə bil ağından aralanmışdı, uzaqdaşmışdı və bir qəribə sürətlə hələ də durmadan uzaqlaşmaqda idi.

– Yaxşı, qoy sən deyən olsun. Deyərəm, Buzovnaya getmişdim. Qohumum filankəsin evinə. Lap olsun Ağahüseyn. Day nə istəyirsən məndən?

Nağı nisbətən toxtadı. Hətta elə bil sevindi də.

– Sən bunu yəni bir az qabaqdan deməydin ölərdin? Əclafsan da, oclafın yekəsisən. Tərsliyin tutanda çaqqala dönürsən.

Nağının gözlərinin qarası yerinə gəlmişdi və o eybəcər parıltı yenə Nağının gözlərində hardansa peyda olmuşdu. Bir də bu dünyada bir tərtomiz, bir dumduru ay işığı vardı. Və Nağının gözlərinə baxanda o işıq birdən-birə Kərimin xəyalına gəlməsəydi, onların bu söhbəti bəlkə burada da həmişəlik qurtara bilərdi. Çünki maşın gəlirdi, maşın lap yaxında idi və get-gedə sürətini azaltdığından, bu maşın dayanana oxşayırdı. Və maşın gəlib yetişənəcən Kərim Nağını tozədən hirsləndirməyə ürəyində bir dəhşətli ehtiyac hiss elədi:

– İndi ki, belə oldu, sözümü geri götürürəm. Sən yıxılıb bax burdaca bu saat gəbərsən də, mən o yalanı deməyəcəyəm, Nağı.

Nağı möhkəm çaşdı, amma özünü o yerə qoymaq istəmədi.

– Cəhənnəmə də! Sənin o yalanı deməyin elə bilirsən mənim üçün çox vacibdir?

– Nə bilim, hər halda belə çıxır. Ya da, belə çıxır ki, yalan deyib, yalan eşitməyəndə sən daha yaşaya bilmirsən.

Son sözləri deyə-deyə Kərim azca aralıda dayanmış üstüörtülü yük maşınının qabağına qaçdı. Nağı yolun qırağında dayanmışdı, elə bil tərpənmək fikri yox idi.

– Getmirsən?

– Rədd ol!

– Gəl, yaxşı, ağ cləmə!

Nağı tərəddüd içində maşına yaxınlaşdı. Keçib arxa tərəfdə dinməz-söyləməz oturdular.

– Deməli, yalan deməyəcəksən?

– Deməyəcəyəm.

– Malades də, oğulsan, öz əqidəndə axıracan qaldın.

– Bəsdi, Nağı, qurtaraq bu söhbəti.

– Mən sənin bu murdar əqidəbazlığından iyrənirəm, Kərim.

– Hə, elədi. Bayaqdan o yalanı mənə dedirtməklə də qarnının azarı bu idi. Ancaq iyrənmirsən, qorxursan, Nağı. Bayaq dediyin düz idi.

– Sən həmişə əqidəbaz olmusan, bilirsən də?

– Bilirəm. Ancaq hərdən gicləməyim də olub. Bayaq özün dedin.

Nağı maşının aşağı yanında, kabinanın dal tərəfində, küncə qısılıb oturmuşdu. Büzüşmüşdü, balacalaşmışdı. Kabina ilə kuzovun arasındakı şüşədən düşən zəif işıqda, onun onsuz da qara sifəti, həmişəkindən də xeyli qara görsənirdi. Və görən, bu nə sirr idi ki, Nağının sir-sifəti Kərimin nəzərində yenə dəyişdi, doğmalaşdı. Bu adama Kərimin axı nəyə görə yazığı gəlməli idi – o ki azca əvvəl Nağının insan olduğuna ölənəcən şübhə eləməyə hazır idi.

Əgər Nağı bircə kəlmə xoş söz desəydi, indi Kərim Nağı ilə sevinə-sevinə barışardı. Ancaq Nağı o xoş sözü demədi.

– Bu öküz əqidəsiynən, tutaq ki, bir mərtəbə də dırmaşıb, doktor oldun, bəs sonra neyləyəcəksən?

Kərim:

– Sənin kimi məsləksizin hesabına doktor olanların anasını ağladacağam! – dedi. Və son bir neçə il ərzində məhz indi, ilk dəfə o, elmlər doktoru olmağa ürəyində bir isti həvəs duydu, ehtiyac hiss elədi.

Nağı yerində qurcalanıb, yönünü Kərim tərəfə döndərdi.

– Bəli! – dedi. – Xalis öküz əqidəsi! Day bunun bundan o yanı yoxdu... Nədi? Nə dişlərini ağardırsan?

– Neynim, gülməlidi də... Bilsəydim ki, məndən nə istəyirsən, yenə dərd yarı idi.

– İstəyirəm ki, adam olasan.

– Baş üstə!

Nağının sir-sifəti bir azca işıqlandı. Və bu işığı bir müddət Nağı sanki bilə-bilə üzündə saxladı ki, daha Kərim bir söz deməsin, söhbət buradaca qurtarsın və bu gecə onlar, lap həmişəlik ayrılası olsalar belə, gələcəkdə bir də görüşməyə barı bir balaca ümid yeri qalsın.

Və irəlidəki o məchul ümidə yorğun-yorğun, yuxulu-yuxulu baxa-baxa da onlar Kərimin evinin qabağına çatanacan dinməz-söyləməz oturdular. Kərim maşından düşdü, Nağı maşında qaldı.

– Tahirəyə de aşağı düşsün, – dedi və başını hirsli-hirsli silkələyib, Kərimi bərk-bərk hədələdi ki: yəni sən get, maşının pulunu mən verəcəyəm.

V

Sonra isə nə Nağı, nə Tahirə vardı. O qəribə gecə də bu dünyanın üzündən qəflətən yoxa çıxmışdı.

Gün düşmüşdü. Həmişəki qırmızı günəş idi: pəncərənin yaşıl pərdəsini tel-tel, ilmə-ilmə yalayıb-çözəyirdi.

Kərim təzəcə oyanmışdı.

Validə Kərimin böyründə qısılıb yatırdı.

Kərim o yalanı Validəyə deməmişdi. Ancaq pəncərənin yaşıl pərdəsini tel-tel, ilmə-ilmə yalayıb-çözəyən o günəşin işığında (nə qədər qəribə olsa da) bu saat Kərimə elə gəlirdi ki, dünyanın Buzovnamı, Məşdağamı hansı bir yerindəsə onun doğrudan da bir yaxın qohumu yaşayır. Və əgər ötən gecə o qohumun başında bir iş olmasaydı, heç o həngamə də bəlkə Kərimin başına gəlməyəcəkdi.

MAY GÜNÜ

T.G.Kalyaginaya

Dərənin döşündə evlər arı pətəkləri kimi yan-yana düzülmüşdü. Damlarda müxtəsərcə qar vardı. Ordan-burdan tüstü qalxırdı, bir də orda-burda itlər hürüşürdü.

Mərdan kənddən xeyli aralıda – bayaqdan oxuyub, hüştürək çalıb, daşına-torpağına qan uddurduğu dağın kəlləsində dayandı. Kəndə baxdı. Bacısı Səfurənin damından qalxan tüstünü tüstülərin içində çox asanlıqla ayıra bildi, ancaq axşamın düşdüyünə görə sevindiklərindənmi, qorxduqlarındanmı, nədənsə, səs-səsə verib, can-dildən hürüşən itlərin səsi içində öz itinin səsini eşidə bilmədi. Qanı qaraldı. Üzüaşağı – kəndə sarı gedə-gedə Mərdan ürəyində iti məzəmmət elədi, çünki ay yarım idi ki, Mərdan kənddə yox idi və onun fikrincə, məhz bu ayyarımda it daha bərkdən hürməli idi, hürüb kənddəki itlərin səsini batırmalı idi və o vicdansız Səttar oğlu Məhəmməd bu səsi hər axşam eşitməli idi; bilməli idi ki, Mərdan sağ-salamatdır, Mərdan yaşayır və Mərdanın əvvl-axır bu kəndə qayıdacağını həmin Səttar oğlu Məhəmməd hər gün, hər dəqiqə bilməli idi... Bu "məsul" iş isə məhz köpəyin boynuna düşürdü və Mərdanın fikrincə, itin buna mütləq qanacağı çatmalı idi...

Ancaq it hürmürdü. İtin bu dönüklüyü nə qədər qanını qaraltsa da, kəndə yaxınlaşıb, dərədəki pətək-pətək evləri yaxından görəndə Mərdanın ürəyi tab gətirmədi. Sevindiyindən qışqırmaq istədi, ancaq qışqırmadı. İstədi ki, ucadan bir fit versin, ancaq fit də vermədi. Bunların hamısının əvəzində Mərdan haçansa quraşdırdığı, klubun divarına, kolxoz tövləsinin dirəyinə, məscid qapısının tğına yazıb, aləmə car elədiyi şeiri ilhamla, avazla dedi:

Ana yurdum, doğma kəndim Buzbulaq,
Çöllərində bitər yarpız, quzqulaq.
Bu diyarda heyf ki var bir dənə də uzunqulaq,
İsmi olsun Səttar oğlu Məhəmməd.

Ferma müdiri Məhəmmədin evi kəndin lap yuxarı başında idi. Ordan da tüstü qalxırdı. Şeiri deyib qurtaran kimi Mərdanın qanı qaraldı.

Özü də ona görə yox ki, nifrət elədiyi, görmək istəmədiyi bir adamın evini görmüşdü, adını yadına salmışdı. Ona görə ki, nifrət elədiyi, görmək istədiyi bu adamın adını (nə qədər təəccüblü olsa da) Mərdan öz itinə qoymuşdu. İt isə hürmürdü ki hürmürdü...

Evinin həyət qapısını Mərdan birdən açmadı. Əvvəl qapının halqasını lap ehmalca çıqqıldatdı. Çıqqıldatdı ki, görsün it həyətdə barı sayıqmı oturub. Ancaq itdən səs-səmir gəlmədi. Bu dəfə Mərdan yavaşca qapıya toxundu. Qapı çırıldadı: yenə də nə səs, nə hənirti. Və birdən-birə Mərdan qapıya elə bir təpik qoydu ki, qapı az qaldı çərçivəsindən oynasın; həyətə girdi, dörd tərəfə boylandı: itin bu həndəvərdə heç izi-tozu da yox idi.

– Məhəmməd! Qaplan! Qaplan! Ay it, ham-ham-ham...

Mərdan hirsindən it kimi hürdü və yalnız bu vaxt haradasa bir küçük zingildədi. Səs deyəsən eyvanın altından gəlirdi – otun arasından (Mərdanın bacısı oğlu Fərrux yayda həyətin otunu biçib, qurudub ora yığmışdı).

Axşamın ala-toranında, eyvan altının qaranlıq bir küncündə otun arasına qısılıb, zəiflikdən hürməyə belə gücü çatmayan iti görəndə Mərdan gözlərinə inanmadı (boynuna zəncir salmışdılar, zənciri eyvanın dirəyinə bağlamışdılar). "Qaplan" da, "Məhəmməd" də bu idi, ancaq itdən bir dəri, bir də sümük qalmışdı.

– Sənsən? Sənmisən, ay it?!

Əvvəl Mərdan qəzəbindən əlini gəmirdi, dodaqlarını çeynədi, dişlərini qıcırdatdı, sonra özü öz alnına elə bir yumruq ilişdirdi ki, bir anlığa gözləri qaraldı və həmin anda da Mərdanın gözlərindən gilə-gilə yaş töküldü...

Sonra zənciri açdı, iti qucağına alıb işığa çıxartdı. Eyvanın qabağındakı hinin qapısına bir güclü təpik vurub, oradakı toyuqları cikkildətdi. Toyuqlar yerlərində idilər, deməli, elə bu axşam Fərrux burada olmuşdu (toyuqları hinə salmışdı, hinin qapısını bağlamışdı). Həyətin səliqə-səhmanı da yerbəyerində idi, deməli, Səfurə də gəlib-gedirdi... Bəs bu zalımlar bu iti niyə bu günə salmışdılar?.. Mərdan, it qucağında, əyilib çərçivənin altındakı deşikdən evin açarını çıxartdı. Qapını açıb dəhlizə girdi. İti dəhlizdə yerə qoymaq istədi. Qoymadı. Yer nəm idi. "Olmaz, – dedi, – üşüyürsən, donursan, yazıq heyvan... Ə, sən lap acizin-avaranın biriymişsən ki, Məhəmməd! Mən səni belə bilməzdim.

Ayyarım nədir ki, cəmi ay yarım. Ay yarım başını saxlaya bilməmisən. *Bəs onda mən yazıq neyləyim? On ildir ki, atasız-anasız bu dünyada* baş girləyirəm... Zəncirləmişdilər deyirsən? Nə olsun ki, zəncirləmişdilər, qoymayaydın zəncirləsinlər, möhkəm duraydın... Allahın Fərruxuycan da ağlın olmayıb. Aldadıb səni – zənciri boynuna keçirib... Yaxşı, Fərrux, yaxşı, padles, sənnən mənimki sonraya qalsın!" Evin içi də tərtəmiz silinib-süpürülmüşdü, üstəlik, sobanı da qurmuşdular, yandırmışdılar, altında odun vardı. Mərdan iti sobanın qabağına salınmış köhnə palaz parçasının üstünə qoydu. İşığı yandırdı, ancaq tez də söndürdü, çünki evə gələndə onu yolda-rizdə heç kəs görməmişdi və burası Mərdanın lap ürəyindən olmuşdu: *hər halda, bir gecəlik də olsa*, o, bacısının danlağını eşitməyəcəkdi, sorğu-sualına cavab verməli olmayacaqdı. Bayaq kəndə girəndə Mərdanın birinci arzusu bu gecə danlaqsız, sorğu-sualsız yatmaq idi. İndi bu məsələ Mərdanı o qədər də qorxutmurdu. Mərdanı qorxudan Fərrux idi: "Birdən, – dedi, – işığı görüb cumarsan, padles. Öldürrəm, qana bataram..."

Və itə baxdıqca Mərdan yalnız Fərruxu görürdü, zənciri görürdü. Bacısı oğlunu döymək üçün Mərdanın əli gicişirdi, ürəyi əsirdi. Ancaq bu gün yox. Bu gün Mərdanın əlindən xata çıxa bilərdi. Buna görə sobanı *da yandırmadı, bir köhnə pencək tapıb itin üstünə saldı.* İt vurnuxdu, narahat oldu, ancaq pencəyin altından çıxmağa gücü çatmadı. Mərdanın özü pencəyi itin üstündən götürdü. "Özün bilərsən, – dedi, – mən səni məcbur-zad eləmirəm. Ancaq incimə məndən, hələ peçi yandıra bilməyəcəyəm. O padles hələ yatmayıb, tüstü çıxsa, cumub gələ bilər... Yemək istəyirsən? Nə istəyirsən?.. Qoy baxım görüm nə var".

Mərdanın bütün azuqəsi dəhlizdəki böyük divar şkafının müxtəlif gözlərində idi: yuxarı gözdə bir dəstə quru lavaş, o biri gözlərdə küpədə duzlu suya qoyulmuş pendir, ərinmiş yağ, Səfurənin bişirdiyi *mürəbbələr... Burada ayyarım əvvəl nə vardısa, hamısı yerində idi.* Mərdan bir parça lavaş isladıb yağa batırdı. Əlindəcə itin ağzına tutdu. İt yemədi. Yazıq-yazıq zingildədi. Sonra yağlı çörəyi burnunun ucu ilə sürüşdürüb, bilə-bilə yerə saldı və hədsiz-hüdudsuz bir acgözlüklə Mərdanın quruca əlini yalamağa başladı. İt yalayırdı və sevinclə zingildəyirdi. Və bu sevincək zingilti ilə itin nə dediyini Mərdan aydın başa düşürdü. Həm də Mərdan tam əmin idi ki, it bayaqdan eyni sözü deyir, eyni şeyi soruşur. Və məhz sorğu-sualdan zəhləsi getdiyi üçün Mərdan itə cavab vermirdi. Nəhayət, dözmədi: "Harda olacağam – dedi, – cəhənnəmdə-gorda idim. Öz gicliyimdən gedib türməyə düşmüşdüm... Bu zəhrimarı niyə yemirsən? Ölmək istəyirsən? Nə olar, özün bilərsən. Ancaq az zarı, az çərənlə, bəsdir, baş-beynim getdi..."

O, yalanmış yaş əlini palaz parçasına silib, özünü tappıltı ilə çarpayının üstünə atdı. Çarpayı cırıldadı, xeyli vaxt çırıldadı və qəribə burasındadır ki, çarpayının cırıltısı kəsiləndə, itin səsi də eşidilməz oldu. Otaqda sükut qaldı. Soyuq. Qaranlıq. Bir it və bir adam.

Papiros çəkə-çəkə və bir dünya zülmətin içində yeganə işartı kimi qalmış dördgöz pəncərə şüşəsinin soyuq bozartısına baxa-baxa Mərdan səbirlə axşamın sovuşmasını gözlədi. *Gözlədi ki, camaat yatsın,* durub işığı yandırsın, sobanı qalasın, bir ovuc un götürüb it üçün yal düzəltsin.

Mərdanın ürəyinə dammışdı ki, it öləcək, onun əvvəlki gur, sağlam səsi bu həyətdə bir də heç vaxt eşidilməyəcək və o səsin həmişəlik kəsiləcəyini fikirləşdikcə Mərdan dəhşətə gəlirdi. O səsdə çox şey vardı, bunu təkcə Mərdan bilirdi. Küçədə, çöldə, çayxananın qabağında – kəndin harasında olsa, Mərdan o səsi eşidəndə sevinirdi, ürəklənirdi, çox vaxt evə də onu elə o səs çəkib gətirirdi. O səsdə o qədər ümid, o qədər inam vardı ki... Bir də mehribanlıq, *heç vaxt azalmayan, heç nədən dəyişməyən mehribanlıq...* Bir də o səs ömrünün ən xoşbəxt bir gününü Mərdanın yadına salırdı: məktəbin həyətini, Zəhranı, *bir vaxt məktəb həyətində açmış yaseməni... O gün Qaplan* bapbalaca bir küçük idi. O gün Qaplan heç hürə də bilmirdi. Ancaq elə ki böyüdü, elə ki hürməyə başladı, özünün ümid dolu, sevinc dolu səsi ilə it o günəşli-yaseməni yaz gününü Mərdanın yadına salmağa başladı. May günü idi. Məktəbin həyətində tar-kamanca çalırdılar... Zəhranı da oynamağa çağırırdılar. Zəhra oynamadı. Mərdanın üzünə baxıb utana-utana qırağa çəkildi. *Üç il* sərasər onlar yalnız baxışmışdılar, ancaq Mərdan belə baxış görməmişdi. O baxış elə bil ürəyə düşüb ömürlük qalmaq üçün idi, ürəyi ömür boyu isitmək, ağrıtmaq üçün idi... O istini, işığı Mərdan bütün günü ürəyində gəzdirdi. Günorta onuncu sinfin şagirdlərindən beş-altı nəfər bir yerə yığışıb, dükandan çaxır aldılar, evdən pendir-çörək götürüb meşəyə getdilər. O gün meşədə sevincdən necə nərə çəkməyi Mərdanın yadında idi, həm də nəinki yadında, içində idi, qulağında idi... Oxuya-oxuya, sevinə-sevinə onlar gedib qonşu kəndə çıxdılar. O gün Qaplanı da Mərdan qonşu kənddəki

bir qoca bostançıdan aldı. Bir cüt təptəzə çəkməsinin bahasına aldı və oradan Buzbulağa ayaqyalın qayıtdı.

O təptəzə çəkmələrə görə Səfurə onu danlamaya bilməzdi. Danladı. Çox danladı. Ancaq, qəribədir, sanki ordan məhz ayaqyalın gəldiyinə görə o qəribə may gününü Mərdanın ayaqları da xatırlayırdı. Çəkmələrini tərəddüdsüz çıxarıb, bostançıya verəndən sonra Mərdan elə bil tikanlı, daşlı-kəsəkli yollarla gəlməmişdi, sanki o, işıqdan, ümiddən, sevincdən yoğrulmuş yumşaq bir boşluğun üstündə yerimişdi və bu saat çarpayıda uzanıb barmaqlarını tərpətdikcə o isti və yumşaq boşluqda Mərdan sanki təzədən yeriyirdi... Qucağında küçük, – yumru, yumşaq it balası...

Küçük yaman tez böyüdü. Üçcə ayın içində lap yekəcə bir it oldu: gur səsli, enli pəncəli; baxışından, yerişindən, az qala tükündən də sevinc, xoşbəxtlik yağan bir məxluq. Onu Mərdan heç vaxt bağlı saxlamamışdı, çünki buna ehtiyac yox idi. Çünki Qaplan özbaşına heç vaxt heç yerə getmirdi. Mərdanın özü ilə bir yerə çıxanda da ömründə bir kəsə hürdüyü olmamışdı. Qaplanın adamlarla rəftarında ağlasığmaz dərəcədə qəribə şeylər vardı: qadınlara yerli-dibli dəyib-toxunmurdu. Oğlan uşaqlarının qorxmayanlarını elə bil bir baxışdan tanıyırdı; onlarla oynayırdı. Qorxaq oğlan uşaqlarını saymırdı, adam yerinə qoymurdu. Balaca, heybət qızları açıq-aşkar dolayırdı, onları görəndə başını yana döndərib hic-hic qıyrığını tərpədirdi və Qaplanın bu məzəli "teatrına" hər baxanda Mərdan elə ucadan gülürdü ki, bəlkə bütün kənddə onun səsini eşitməyən adam qalmırdı. Mərdana ayrı cür it lazım deyildi, çünki onun malı-davarı yox idi, böyük təsərrüfatı yox idi. Ancaq Qaplanı kənd arasına çıxarıb, kəndin ən güclü itləri ilə boğuşdurmaq Mərdana arabir lazım olurdu və bu işdə öz yiyəsini Qaplan heç vaxt pərt eləmirdi. Kənardan olduqca aciz, olduqca sakit və bir az da gülməli görünən bu itin kənddəki itlərin hamısından güclü olmağı Mərdana hədsiz dərəcədə ləzzət verirdi. Nə olsun ki, Mərdanın iti Buzbulaqda ən müftəxor it hesab olunurdu: "Mal güdmür", "həyət gözləmir", "havayı çörək yeyir" deyirdilər. Təxminən buna oxşar sözləri elə Mərdanın özü barəsində də deyənlər vardı, çünki Mərdan məktəbi qurtarıb, oxumağa getməmişdi və neçə vaxt idi ki, bir işdən-gücdən də yapışmırdı. Ancaq Mərdan heç cür ağlına gətirmirdi ki, günlərin bir günü bacısı Səfurə, Zəhranın sözünü almaq üçün, Səttar

oğlu Məhəmmədin qapısına elçi gedəndə, məhz bu it söhbəti ilə Məhəmməd Sofurəni geri qaytaracaq: "Mən it otarana, it oynadana vermək üçün qız böyütməmişəm", – deyəcək.. Və tək qalmış yetim qardaşını evləndirib, öz ata ocağının işığını həmişəlik yandırmağı çoxdan arzulayan Səfurə o qapıdan suyu süzülə-süzülə qayıdacaqdı.

Bu əhvalat Mərdanı, əlbəttə, dilxor elədi, ancaq elə həmin gün axşamçağı qızı görüb, onunla çay kənarında xeyli pıçıldaşandan sonra Mərdanın ürəyi yerinə gəldi. Daha o, hardan biləydi ki, Məhəmməd gecələrin birində qızı kənddən səssiz-səmirsiz itirəcək, əl altdan ər tapıb, kəbin kəsdirib, aparıb rayondakı bir çəkməçinin evinə qoyacaq... Bunu eşidəndə qan Mərdanın beyninə vurdu. Məhəmmədi təklikdə görsəydi, bəlkə də əlindən xata çıxacaqdı. Yaxşı oldu ki, çayxanada gördü. Əvvəl onlar göz-gözə durub, xeyli vaxt dinməz-söyləməz baxışdılar. Sonra Mərdan Məhəmmədin üzünə tüpürdü. Lomba ilə tüpürdü. Və: "Mən kişi deyiləm, əgər sənin adını itimə qoymasam!" – dedi. Özü də lap yəqin ki, əlacsızlıqdan, ayrı söz tapmadığından dedi. Dedi, boynuna düşdü, çünki dediyindən dönmək Mərdanın işi deyildi.

O gündən Qaplanın adı "Məhəmməd" oldu.

– Məhəmməd, ay it, bu yana gəl...

– Məhəmməd, ay it, o yana get...

Özü də lap ucadan, hamıya eşitdirmək üçün.

Bunu Mərdan camaat arasında, hətta Məhəmmədin lap öz yanında deməkdən də çəkinmədi:

– O qoyunun bağırsağını bura ver, a kişi, təmizləmə, eləcə ver, Məhəmmədə yedirdəcəyəm...

Bunun üstündə Səfurə Mərdanı məzəmmət elədi: "Ayıbdır, günahdır, peyğəmbərin adını itə qoymusan". Sonra Səfurə də səsini kəsdi. İt özü də öz təzə adına öyrəşdi, üstəlik həmin o dörd sətirlik şeir də klubun divarında, kolxoz tövləsinin dirəyində, məscid qapısının tağında peyda olandan sonra, Mərdanın ferma müdiri Məhəmmədə sataşmağı kənddə adi bir şeyə çevrildi. Məhəmməd içindən qovruldu, ancaq səsini çıxara bilmədi. Əgər Mərdan günlərin bir günü rayona getməsəydi, gedib orda araq içməsəydi, yaxud Zəhraya birdən-birə müştəri çıxmış o çəkməçi vicdansıza heç olmasa içməmişdən rast gəlsəydi, bəlkə hər şey elə beləcə də sovuşub keçəcəkdi. Əslində heç içəndən sonra da Mərdanın çəkməçi ilə yumruq davası eləmək fikri yox idi. Sataşıb keçmək istəyirdi. Zalım oğlu dilini dinc qoymadı. Özü

də Mərdanın bir yumruğundan tir-tap yerə sərilib, huşunu itirib, o saatca "xəstəxanalıq" oldu. Mərdanı oradanca gətirib həbsxanaya saldılar. O özü öz günahını hamıdan yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, nahaq yerə həbsxanaya düşməyib, cəzasını çəkməkdən qorxmurdu, ancaq Səfurənin danlağından qorxdu, bərk qorxdu və yalnız bu qorxunun ucbatından, həbsxanada yatdığı ayyarımda Mərdan iki ayağını bir başmağa dirəyib, bacısının görüşünə çıxmadı. Hətta gətirdiyi payı da Səfurə həbsxananın qapısından hər dəfə qaytarmalı oldu.

Pəncərə şüşəsindəki soyuq bozartıya baxa-baxa Mərdan fikirləşirdi ki, lap yaxın vaxtlarda bir iş tapıb, mütləq işləməlidir, ev-eşiyə, həyət-bacaya özü baxmalıdır, lazım gəlsə lap evlənməli, Səfurəni iki evin qəhrini çəkməkdən qurtarmalı və onun neçə illik xəcalətindən də yavaş-yavaş çıxmalıdır... Fikirləşirdi ki, it sağalsa daha onu "Məhəmməd" çağırmayacaqdır, üstəlik bir yol tapıb, Səttar oğlu Məhəmmədlə mütləq barışacaqdır. Qız getmişdi, məsələ bitmişdi, bundan sonra odavət saxlamağın nə mənası vardı. Amma Mərdan iti bu günə salmış Fərruxu bağışlaya biləcəyinə heç cür inanmırdı. Bu məsələdə Mərdanın, bacısı Səfurəyə də deyiləsi sözü çox idi: "Türməyə mənim üçün pay gətirir. Mənə pay gətirincə insafın olaydı, bu itin qabağına bir parça çörək ataydın. Allaha şükür, aclıq deyil, qıtlıq deyil. Bu saat dünyada çörəkdən bol nə var..."

Mərdan öz-özünə danışırdı. Qaplan sobanın qabağında aram-aram nəfəs alırdı və bir dünya zülmətin içində dördgöz pəncərə şüşəsi soyuq-soyuq bozarırdı...

Gecənin bir aləmində o, işığı yandırdı, sobanı qaladı. Gecənin bir aləmində ay çıxdı və o ayın işığında Mərdan həyətdə, divarın dibində dərin bir quyu qazıb, ölü iti, palaz parçası qarışıq, o quyunun tərkinə qoydu. Ay səhərəcən batmadı. İşıq səhərəcən yandı və yarısı yerə dağılmış horra səhərəcən sobanın yanında qaldı.

Yalnız səhərə yaxın Mərdan azca yuxulaya bildi və səhərin gözü açılan kimi Mərdanın da gözləri açıldı. Şalvarı, köynəyi əynində idi. Hətta ayaqqabılarını da çıxarmamışdı. Bircə pencəyini çıxardıb stulun başına atmışdı. Üşüyürdü (yorğansız yatmışdı), ancaq pencəyi götürüb üstünə salmağa ərdəmi çatmadı. Ürəyi papiros istəyirdi, əlini uzadıb, böyründəcə – stolun üstündəki papirosu götürməyə tənbəllik elədi.

Mərdan gözlərini tavana zilləyib, uzun müddət tərpənmədən fikirləşdi. O vaxtacan fikirləşdi ki, otaq lap işıqlandı. Gün çərtdi, pəncərənin lap başdakı şüşəsini qızartdı. O vaxtacan ki, həyətin qapısı cırıldadı. Fərrux içəri girib, toyuqları hindən buraxdı, hüştürək çala-çala onlara dən səpdi. Fərrux öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirib getmək istəyəndə, birdən başını qaldırıb, yuxarıdan, eyvanın məhəccərinə söykənib, dinməz-söyləməz aşağı baxan dayısını gördü.

– Dayı, gəlmisən? – dedi və elə ürəkdən sevindi ki, bunu Mərdan istəməsə də, hiss cləməli oldu.

– Toyuqlarını yaxşı bəsləyirsən, bacıoğlu. Dəndən-sudan korluq vermirsən.

Fərrux sevindi, aşkar qürrələndi:

– Builki cücələri görürsən? – dedi. – Hamısı yumurtlayır, dayı. Yumurtlamayan bir dənə də yoxdur.

– Deynən, sən öl.

– Sən öl!

– Ə, son mənə "sən öl" deyirsən?!

– Yalan demirəm ki, istəyirsən anamdan soruş.

Fərruxun heç nədən xəbəri yox idi. Bilmirdi ki, dünəndən bəri dayısı dişini qıcıyıb, onu döyməyə hazırlaşır. Bilmirdi ki, it ölüb və bu toyuq söhbətinin altında nə gizləndiyini Fərrux ağlına gətirmirdi. Məsələ burasındadır ki, Mərdan da çaşmışdı. Dünən axşamdan bəri gözlədiyi qatilin, əzazilin yerinə həmişəki Fərrux gəlib çıxmışdı. Həmin Fərrux: mehriban, işgüzar, üzüyola... Səhərin gözü açılan kimi gəlib toyuqları yemləmişdi, indi qaçıb dayısının gəldiyini sevinə-sevinə anasına xəbər verəcəkdi, sonra yenə nə desələr – eləyəcəkdi. nə versələr – yeyəcəkdi və məktəbə "beş" almağa gedəcəkdi... Vəziyyəti istədiyi məqama gətirib çıxartmaq üçün Mərdan heç olmasa özünü hirsləndirməyə çalışırdı, buna görə də həyətə enib, lap qəfildən Fərruxun başının üstünü aldı:

– Sən çox padles adamsan, Fərrux!

Fərrux yenə gülümsədi, mehribanca dayısının üzünə baxdı:

– Niyə ki, dayı? – dedi. – Niyə hirslənmisən, dayı?

– Niyəsini bu saat göstərəcəyəm sənə!

Mərdan bacısı oğlunun qolundan yapışdı, çəkib eyvanın altına gətirdi.

– Hanı it? İti neynəmisən? De görüm, svolıç, mənim itim hardadır?

Bir ucu otun üstündə, bir ucu evvanın dirəvində olan boş zənciri görəndən sonra Fərrux eyvanın dörd bir tərəfinə elə-belə, vaxtı uzat-

maq üçün baxdı. Yəqin ki, gözlərinə inanmırdı. Bir neçə saniyə, Fərruxun doluxsunmağı üçün də, itin taleyinə ürəkdən acıyıb ağlamağı üçün də tam kifayət elədi.

– Dünən burdaydı! – dedi. – Həzrət Abbas haqqı, dayı! Bu gecə qurd gəlib aparıb, ya da itlər aparıblar... Xəstə idi, onsuz da öləcəkdi. Çörək-zad yemirdi.

O başdan, itin yatdığı yerdən Fərrux qorxa-qorxa dayısının üzünə baxırdı. Mərdan iki dirəyin arasında durmuşdu. Özü də elə durmuşdu ki, guya Fərrux bu saat qaçacaqdı, onu tutmaq lazım olacaqdı. Ancaq Fərruxun duruşunda qaçmaq deyilən şeyin heç əsər-əlaməti də yox idi. Buna görə Mərdan ürəyində tutduğunu eləyə bilmirdi.

– İti sən öldürmüsən, suka, acından öldürmüsən.

– Yox, dayı! On iki imam haqqı, dayı! Hər gün çörək vermişəm.

– Sən mənə yalan deyirsən, ə?! Bu boyda boyunnan məni aldatmaq istəyirsən?!

Mərdan irəli cumanda Fərrux elə bildi ki, dayısı onu vuracaq. Ancaq yenə də qaçmadı. Mərdan da Fərruxu vurmadı. Otun arasındakı zənciri götürdü, bir göz qırpımında Fərruxun boynuna keçirdi. Sonra uşağın öz cibindəcə, içində toyuqlara dən gətirdiyi iri dəsmalı dartıb çıxartdı. Fərruxun qollarını da arxada cütləyib, dəsmalla bərk-bərk sarıdı.

– Burax, dayı, neynirsən, dayı? Vallah, dayı, məndə taxsır yoxdur...

– Səsini kəs. Mızıldama. Səs salsan, sən ölәsən, ağzını da bağlayacağam!

Mərdan çıxdı. Qəsdən eyvanda, Fərruxun başının üstündə və qəsdən ağır tappıltılı addımlarla gəzinməyə başladı. Yalnız ara-sıra Fərruxun incik səsi eşidilirdi:

– Mən səni belə bilmirdim, dayı... Axı, dərsimin vaxtı keçir, dayı...

Mərdanın qəsdi, heç olmasa yarım saat, Fərruxu zəncirdə saxlamaq idi. Ancaq heç üç-dörd dəqiqə də keçməmiş, ürəyi tab gətirmədi, aşağı düşdü:

– Zəncirin yaxşı zəncirmiş ha, bacıoğlu! – dedi. – Elə bil öz boynuna düzəldilib.

– Boynumu ağrıdır, dayı, on iki imam haqqı!..

– Bəs itin boynunu ağrıtmırdı? – Mərdan zənciri açdı.

– Məni itə görə bağlamışdın?

– Xeyr, əclaflığına görə bağlamışdım.

Fərrux bir az susdu. Nəsə fikirləşdi:

– Dəli olmuşdu, – dayı, – dedi, – küçədən adam-zad buraxmırdı. Xoruşundan daşı-torpağı çeynəyirdi, axşamacan didib-dağıdırdı özünü.

– Sən eləmisən də, öz-özünə dəli olmayıb ki!

Fərrux yazıq-yazıq dilləndi:

– Mən eləməmişəm, dayı...

– Bəs kim eləyib?

– Anam tapşırıb ki, sənə deməyim.

Mərdan bir-iki addım irəli yeridi, Fərruxun lap gözünün içinə baxdı:

– Kim eləyib? De, qorxma, heç kəsə deməərəm.

– And iç, deyim.

– Nəyə and içim?

– And iç ki, anama deməyəcəksən.

– And içirəm: sən öl, deməyəcəyəm.

Fərrux dedi:

– Məhəmməd eləyib! – Və yalnız bu ikicə sözü dayısına dedi. Qalanını daşa dedi, torpağa dedi, quruca havaya dedi: – Bir yekə ətin arasına mal iynəsi ilə dərman vurmuşdu. Əti hasardan hoyətə atmışdı. Biz gecə itin zingiltisini eşitdik. Gəlib gördük ki, ölür. Ağzından qan gəlirdi. Ətin yarısını yemişdi, yarısı qabağında qalmışdı. Bildik ki, Məhəmmədin işidir. Səhərisi gün toyuqlara dən verməyə gələndə mən özüm gördüm Məhəmmədi. Hasardan boylanıb həyətə baxırdı. Baxırdı ki, görsün ölübdür, yoxsa ölməyib... İt qusdu, yazıq o qədər qusdu ki... Ancaq ölmədi. Dəli oldu. Adamın üstünə elə atılırdı ki, dayı. Zənciri gətirib bağlayanda az qalırdı ki, yesin məni. Yaxşı ki, gücü yox idi. Dirsəyimdən tutmuşdu, dayı, gücü olsaydı qopardacaqdı...

Fərrux çox danışdı, ancaq Mərdan o iki sözdən başqa heç nə eşitmədi. O iki söz elə bil kül olub Mərdanın gözlərinə üfürüldü, qurğuşun olub qulaqlarına tıxandı... O, haçan eyvanın altından çıxdığını, həyətdə qarın üstünə necə sərildiyini bilmədi. Mərdan dişi ilə, dodağı ilə qarı eşdi, nəfəsi ilə qarı əritdi və ağladı, zarıya-zarıya ağladı...

Haradasa qaranlıq bir zirzəmi. Haradasa bir işıqlı may günü... bir yasəmən ağacı...

Və ilk dəfə dərsə gecikmiş bir uşağın yaxından səsi gəlirdi: – Dayı, ay dayı, ağlama...

1972

ÜRƏK YAMAN ŞEYDİR...

I

Sərvər əsgərlikdən bir ayrı vaxt gəlmiş olsaydı, bəlkə kənddə belə tez darıxmayacaqdı. Ancaq o, payızda gəldi. Payızın lap axırlarında. Gəlib gördü ki, çöl-bayırdan əl-ayaq kəsilib, atasının hər il kolxoza əkdiyi bostan sovuşub... Dağlarda ayrı vaxt adam boyunca qalxan ot-ələf son çöpünəcən biçilib-daşınmışdı; bağların mer-meyvəsi çoxdan dərilmişdi, xəzəli yandırılmışdı; Sərvərgilin heyva ağaclarındakı beş-altı heyva və döşlərdə, kolxoz xırmanlarında saralan üç-dörd taya saman – məşəli, bağlı-bağçalı Buzbulaq kəndinin bir dünya payızından qalan xırdaca xatirə idi, özgə bir şey deyildi.

Əsgərlikdən gələn günü Sərvər kənd arasına çıxıb üç il görmədiklərinin hamısını bir neçə saatda nə ki var gördü. Gördü ki, yenə qızlar, qadınlar çeşmələrdən su daşıyır, kişilər çayxanada çay içir, uşaqlar klubda domino oynayır. Gördü ki, axşamüstü adamlar yenə çinarın dibinə yığışırlar, futboldan, siyasətdən danışırlar, sonra küçə-küçə məhəllə-məhəllə evlərinə dağılışırlar və üç il bundan qabaqkı kimi, yenə də gedə-gedə, yol uzunu eyni sözlər deyib, eyni qayda ilə bir-birlərini axşam çayına-çörəyinə dəvət eləyirlər.

O axşam evə qayıdanda küçənin bir yerində Sərvər təzəcə papiros çəkməyə başlayan bir dəstə oğlan gördü; küçənin başqa bir yerində, təzəcə pıqqıldaşmağa başlayan bir dəstə qız gördü. Gördü ki, yenə kənddə atasına Pişik Ağalar deyirlər, anasına Cücəli Xanım deyirlər. Və birdən-birə hiss elədi ki, darıxır.

Sərvər birdən-birə yəqin elədi ki, qışı kənddə keçirmək onun üçün çətin olacaq: nə bir hərəkət, nə bir maşın dırıltısı; qarlı dağlar tam üç-dörd ay göyün ətəyinə dirənib duracaqdılar – Buzbulağın dünyadan əli üzüləcəkdi... Ev – çayxana, çayxana – ev... Qış Sərvəri qorxutdu, dəhşətə gətirdi və Sərvər bu dəhşətlə yatıb, yuxusunda isti və işıqlı bir yay gecəsi gördü.

O, atasının bostanında idi, çalanın üstündə yatırdı, həm də elə bil onu yerdən-bostandan çalaqarışıq bir xeyli yuxarı qaldırmışdılar və buradan Sərvər bütün bostanı rahatca görə bilirdi. Bostanın üstündə

süd kimi ay işığı vardı və iri-iri, ağ-ağ qovunlar bu işıqda, qoyun sürüsü təki yatışmışdılar. Sərvər qovunlara baxırdı, həm də bostandan aralıda, dağın dibində böyürtkən kollarına oxşayan qara kölgələr görürdü. Kölgələr qımıldaşırdılar, pıçıldaşırdılar – nəsə qorxulu bir iş görməyə hazırlaşırdılar. Sonra kölgələr sürətlə hərəkətə gəldilər, bostanın üstünə yeridilər və böyürtkən koluna oxşayan bu kölgələrin içindən zil qara yapıncılı nəhəng bir çoban çıxıb, çomağını yuxarı qaldıran kimi tağlarda, bostan boyunca yatmış iri-iri, ağ-ağ qovunlar tərpəşib hərəkətə gəldilər və o saatca bir ağ qoyun sürüsü olub, sürətlə dağ səmtə gedən qara yapıncılı nəhəngin arxasınca tökülüşdülər. Sərvər qışqırmaq istədi, qışqıra bilmədi, yerindən durmaq istədi, dura bilmədi. Sonra birdən hava işıqlandı, səhər açıldı və Sərvər həmin qara yapıncılı adamın Əjdər olduğunu gördü. Əjdər dağın lap kəlləsində dayanmışdı; Sərvərə əl eləyirdi: "Bakıya gəl... Bakıya gəl... Bakıya... Bakıya... Bakıya..."

Hələlik yuxu yuxuluğunda, Əjdər Əjdərliyində qalsın, əsas mətləb burasındadır ki, səhərisi yataqdan duranda Sərvər, özlüyündə, qışın məsələsini tamam həll eləyib qurtarmışdı. Əl-üzünü sevinə-sevinə yudu, çörəyini tələsə-tələsə yedi, küçəyə çıxıb qonşuluqdakı çoxdan kimsəsiz qalmış bir evin qapısında bir müddət ayaq saxladı... Bu ev Əjdərin idi: həyətini qanqal basmışdı, damını ot basmışdı... Əjdərin Bakıda olduğunu Sərvər çayxanada öyrəndi. Bir də Teymur Bakıda idi; Kömürçü bazarında alver eləyirdi. Teymur Sərvərin sinif yoldaşı idi, buna görə Sərvər daha da ürəkləndi, hətta o qədər ürəkləndi ki, atasına bir söz deməmiş, anasından pul almamış, qayıdanbaş, məhəllədə özünün yol tədarükünü də elədi. O, heç vaxt heç yerə alverə getməmişdi, ancaq alış-veriş üçün bir qozun, bir də badamın başqa meyvələrdən sərfəli olduğunu kimdənsə eşitmişdi. Buna görə də Sərvər bağında, bağçasında qoz ağacı, badam ağacı olan bir neçə adamın qapısını döydü. Bir neçə evin darvazasında dayanıb ev yiyələri ilə əsl alverçilər kimi danışdı, sövdalaşdı; axırda, Şövkət arvadda otuz-qırx kilo badam yeri elədi, Gülgəz arvadda əlli-altmış kilo cövüz yeri elədi; sonra evə gəldi, anasını yola gətirdi, sonra onlar ikisi bir yerdə Ağalar kişini də birtəhər yola gətirdilər... Və bütün bunları eləyə-eləyə Sərvər xəyalında böyük Bakını gördü, orada alver eləyib, pul qazanıb, əynində təzə kostyum,

təzə palto Leninqradın bir zaman yalnız "uvolneniye" vaxtı ehtiyatla gəzə bildiyi küçələrini xəyalında doyunca və ləzzətlə gəzdi. Və eyni vaxtda da o, Əjdəri və Əjdərlə bağlı olan əhvalatı xatırladı.

Əhvalat isə çoxdanın əhvalatı idi, yeddi-səkkiz ilin əhvalatı...

Yay idi, qovunun təzəcə ağaran vaxtı idi. Və o yay qovunun təzəcə ağardığı vaxt, gecələrin birində Xanım arvadın bostanda, dəmir tor arasında saxladığı fərələrdən biri yoxa çıxdı. Fərənin yoxa çıxmağı səhər bilindi və o səhər Ağalar kişi ilə Sərvər bostanın dörd yanını gəzib ayaqdan saldılar, ancaq heç yerdə toyuq tükü, toyuq nişanəsi tapmadılar. O biri gecə bir fərə də yoxa çıxdı. Bu dəfə Ağalar kişi gecəni yatmayıb, səhərəcən hinə keşik çəkməyi qərara aldı. Əlində tüfəng, kolların arasında gizləndi, ağacların dalında pusdu, ancaq onun səhərə yaxın dözməyib, oturduğu yerdə bir balaca mürgüləməyi ilə səhər hindən bir toyuq da qeyb olub, əlli-ayaqlı göyə çəkildi. Ağalar kişi möhkəm dilxor oldu, çünki bu, yaxşı əlamət deyildi; çünki bu iş, heç şübhəsiz, adam işi idi – yer üzünün heç bir heyvanı o dəmir torun arasından toyuq apara bilməzdi. Bir də bu söhbət təkcə toyuq söhbəti deyildi, burada adama sataşmaq məsələsi vardı. Və bu cür adama sataşmağın axırı çox pis qurtara bilərdi, çünki bu gün-sabah qovun yetişirdi. Ağalar kişi çox fikirləşdi, kənddəki düşmənlərini çox götür-qoy elədi, hətta üç-dörd qonşu kəndin şübhəli hesab elədiyi cavanlarını da ürəyində birbəbir sayıb-sadaladı, ancaq heç bir dürüst qənaətə gələ bilmədi. Ağalar kişi o fərə oğrusunu heç vaxt görə bilmədi, onu Sərvər gördü; gecələrin birində oğru özü öz ayağı ilə gəlib çıxdı. Özü də bostanın lap ortasına, çardağın lap yanına... Ağalar kişi yatmışdı, xoruldayırdı, ancaq Sərvər yatmamışdı, çardaqda üzüqoylu uzanmışdı, aşağıda ayın süd kimi işığında bozumtul tağlar boyunca ağara-ağara səpələnib gedən yemişlərə baxırdı. Birdən Sərvər arxa tərəfdən öz adını eşitdi. Diksindi, qorxdu və elə diksindi, elə qorxdu ki, qışqırıb atasını oyatmağa da səsi-nəfəsi gəlmədi. Sonra o, aşağıdan, direyin dibindən pıçıltı eşitdi: "Ə, səs salma, aşağı düş, mənəm, Əjdərəm, qorxma..." Ancaq Sərvər elə qorxmuşdu ki, heç tərpənməyə də halı qalmamışdı. O, handan-hana birtəhər dikələ bildi, çardağın bu tərəfinə keçib altda, direyin dibində əlini ağzına qoyub, bütün vücudu ilə Sərvərə "sus" deyib dayanmış uzun və arıq Əjdəri gördü. Sonra Əjdər qollarını uzadıb Sərvəri çardaqdan ehmalca düşürdü. Çaladan

uzaqlaşıb, ta bostandan çıxanacan onlar dinməz-söyləməz yeridilər; bostanın qurtaracağında bir qoz ağacının dibində Əjdər dayandı.

– Otur.

Sərvər oturdu.

– Malades, oğulsan, səs-küy salmadın. – Əjdər gülümsədi, əlini Sərvərin çiyninə vurdu.

Bir müddət bir-birlərinə baxdılar.

– Bərk qorxdun?

Sərvər dinmədi.

– Dur bir tikə çörək tap gətir, acından lap nəfəsim kəsilir... Amma, bura bax, kişi ol, Pişik Ağaları oyatma.

Sərvər durub çörək dalınca getdi. İki lavaş gətirdi, bir qac pendir gətirdi və Əjdər çörəyini yeyib qurtarandan sonra o, ehmalca, ehtiyatla soruşdu:

– Toyuqları aparan sən idi?

– Mən idim...

– Kənddə səni bərk axtarırdılar.

– Bilirəm.

– Beş-altı milsəner gəlmişdi.

- Hə?..

– Bizdən də soruşdular. Dədəm dedi ki, Bakıdasan. Bəs sən Bakıda deyildin?

– Bakıdaydım.

– Bəs niyə orda qalmadın ki?..

– Yerimi bilmişdilər. Bir əclaf satmışdı məni.

– Bəs indi neyləyəcəksən?

– Gizlənib, ara soyuyanda yenə gedəcəyəm.

Bu yerdə Sərvər sualların arasını kəsdi, çünki qalan şeylər onsuz da məlum idi. Cəmisi üç-dörd ay bundan qabaq rayondakı konserv zavodunun meyvə qəbulu məntəqəsində işləyəndə, günlərin bir günü Əjdər hökumətin üç min manat pulunu götürüb aradan çıxmışdı; bu əhvalatı Buzbulaqda hamı bilirdi... Sonra Əjdəri kimsə Bakı bazarlarının birində alver eləyən görmüşdü. Bu xəbər də çox tezliklə kəndə yayılmışdı. Bu üç-dörd ayda Sərvər Əjdərin barəsində yüz cür rəvayət eşitmişdi. Əvvəllər qonşuluqda hər gün gördüyü Əjdər Sərvərin təsəvvüründə yavaş-yavaş dəyişmişdi, qəribə, nağılvari bir adam ol-

muşdu. İndi burda, gecənin bu vaxtında, çölun düzündə bu adamla yanaşı oturmaq da Sərvər üçün, əlbəttə, qəribə idi...

Sərvər susdu, Əjdərin barəsində xeyli vaxt öz-özünə düşünəndən sonra, yenə də ehmalca, ehtiyatla soruşdu:

– Bəs gecələr harda qalırsan?

Bu dəfə, cavab vermək əvəzinə, Əjdər uzun müddət Sərvərin gözlərinin içinə baxdı, onu çaşdıranacan, hətta hürküdüb qorxudanacan baxdı və bu uzun-uzadı baxışdan sonra nəhayət ki, dilləndi:

– Gedib satmazsan ki?

– Yox, ə... Nə danışırsan, heç kəsə deməərəm!..

– And iç!

– Nəyə and içim?

– Nəyə inanırsan?

Sərvər çox fikirləşdi, ancaq and içməyə bir şey tapmadı. Əjdər göydəki Ayı göstərib:

– Ona inanırsanmı? – dedi.

Sərvər başını qaldırıb aya baxdı. O gecəki ay isə elə böyük idi, elə qəribə idi ki, o aya inanmamaq doğrudan da mümkün olan şey deyildi... Buna görə də Sərvər lap ürəkdən:

– İnanıram! – dedi.

– And iç.

– O Ay haqqı, heç kəsə deməərəm!

– Di dur dalımca gəl...

Və onlar bir xeyli yol gedəndən sonra gəlib dağın dibinə, Buzbulaq camaatının "İlanmələşən" dediyi yerə çıxdılar. Burada – saysız-hesabsız böyürtkən kollarının arxasında – üstünü, dörd yanını kol basmış, tikan basmış əzgil ağacının sallaq budaqları altında Əjdər özünə yer eləmişdi. Buraya girmək üçün üzüqoylu yerə sərilib böyürtkən kollarının dibi ilə uzun müddət sürünmək lazım idi. Üstəlik, kolların dibinə ay işığı da düşmürdü. Əgdərin cib fənəri, kol-kos yığnağı olan bu sehrli aləmi azca işıqlandıra bilirdi. O gecə Sərvər, hər şeydən çox, Buzbulaq camaatının ilan yığnağı hesab elədiyi bu yerdə bir dənə də ilan görməməyinə təəccübləndi. Xeyli sürünəndən sonra onlar nisbətən açıqlığa çıxdılar. Və Əjdərin, nəhəng höpümçək toruna bənzəyən, koması qabağında Sərvər heyrətindən donub qaldı: komanın qabağındakı xeyli sahənin kol-kosunu Əjdər son çöpünəcən biçib tə-

mizləmişdi, yeri qazmışdı, hamarlamışdı, hətta hamarlanmış yerə su da səpmişdi. Komanın dal tərəfində dağın dibində bir sısqa bulaq süzülürdü. Bulağın qabağında Əjdər əməlli-başlı bir hovuz da düzəltmişdi və hovuzun içindəki su, ay işığında, ərinmiş qurğuşun kimi parıldayırdı; komanın qabaq tərəfində – ocaq, ocağın yanında – hisli, qara çaydan; Əjdərin bostandan oğurladığı toyuqların sür-sümüyü də burada idi.

Sanki Sərvəri daha da təəccübləndirməkdən ötrü Əjdər, hələ içəri girməmiş, komanın ağzında dayanıb, astadan bir fit də verdi: elə bil küçük çağırırdı, ancaq içəridən küçük çıxmadı, kirpi çıxdı. Sərvər kirpiyə təəccüblənmədi, burada kirpinin, başını çıxarıb, çox asudə dolanmağına təəccüb elədi. Çünki kirpinin başını çıxarmağından ötrü onu uşaqlar suya salırdılar, hovuza atırdılar, yazıq heyvanın başına min cür oyun açırdılar. Kirpinin adam qabağında belə gəzməyini Sərvər birinci dəfə görürdü. Elə bil kirpi də bunu hiss elədi, Sərvərin iyini alan kimi yumurlandı, başını gizlətdi və onun bu hərəkəti, nədənsə, Əjdərin bərk xoşuna gəldi.

– Qardaşımdır. – dedi. – Mənim kimi yetimin biridir, özü dilə çox vicdanlı kirpidir, ilanlara göz verib işıq vermir... Yatanda qarovulumu çəkir.

İçəridəki şeylər isə Sərvərə tanış idi: Əjdərin sırıqlısı, neft qabı, neft çırağı, rəhmətlik Xavər arvadın su vedrəsi, xörək qazanı... (bütün bunları Əjdər bir gecə xəlvətcə kəndə girib, öz evlərindən gətirmişdi).

O hörümçək toruna oxşayan komanı, o sısqa bulağı, o kirpini, hətta o qara çaydanı və hisli çırağı da Sərvər əsgərlikdə olduğu vaxt hər gün xatırlamışdı. Zarafat deyil, bir ay, ayyarım sərasər o, atasını yuxuya verib, yaxud onu – bostanı gəzmək bəhanəsi ilə aldadıb, hər gecə o dağın dibinə qaçmışdı – Əjdərə yemək aparmışdı. Bir ay, ayyarım sərasər onlar gecə kolxoz zəmilərindən buğda yığıb, noxud yığıb, lobya yığıb hədik bişirmişdilər və Sərvər ömründə o hədikdən dadlı bir şey yeməmişdi. Və Sərvər ömründə o günlərdən gözəl günlər görməmişdi, – nə olsun ki, ürəkdə qorxu vardı, hürkü vardı. Bu boyda sirri saxlamaq, əlbəttə, asan deyildi, üstəlik, Əjdəri hələ də axtarırdılar. Hələ də onun dalınca kəndə milis gəlirdi. Məktəbdə, xüsusən Zinyət Şəkərək qızının dərslərində Sərvərin vəziyyəti daha çıxılmaz olurdu. Çünki hər dərsdə direktor igidlikdən, cəsarətdən və hər cür düşmənə

qarşı həmişə ayıq-sayıq olmaqdan danışırdı. Zinyət Şəkərək qızının təliminə görə, Əjdər də, heç şübhəsiz ki, düşmən idi, əsl "şpiyon" idi. Üstəlik, Sərvər də o vaxt uşaq deyildi, altıncı sinifdə oxuyurdu, hökumətin o qədər pulunu qaçırmağın nə olduğunu bilirdi. Buna baxmayaraq, o sirri açmaq, o yeri milsənerlərə nişan verib, Əjdəri tutdurmaq cəmisi bircə dəfə Sərvərin ürəyindən keçdi. Ancaq elə həmin gecə orada, o kolluğun-tikanlığın arasında, o hörümçək toruna oxşayan komanın qabağında Əjdərin üzünü görən kimi Sərvər özü öz fikrindən iyrəndi. Çünki orada, o hörümçək toruna bənzəyən komanın qabağında, o ayın işığında Əjdər "düşmən", "şpiyon" deyilən şeyə qətiyyən oxşamırdı; adicə Əjdər idi – *uzun, arıq, hətta, bir suyumu da rəhmətlik Xavər* xalanı yada salırdı...

O il bütün sentyabr ayını Sərvər həm qorxu-təlaş, həm də qəribə bir sevinc içərisində keçirdi. Elə vaxtlar olurdu ki, o, gecədə bir-iki saat da yata bilmirdi. Ancaq Əjdər bekarçılıqdan bütün günü yatırdı, yatmaqdan Əjdərin gözləri şişmişdi. Bekarçılıqdan Əjdər dağlardan ot yolub, səbətə, vedrəyə, küzəyə oxşayan qəribə şeylər qayırırdı; sısqa bulağın qabağındakı hovuzu tez-tez sökürdü, təzədən düzəldirdi, hətta arada bir şeir də quraşdırırdı:

"Yetim kirpi, çək mənim keşiyimi,
Doğma yurda qaçaq düşüb gəlmişəm.
Buraxmışam evimi-eşiyimi,
Tülkü kimi kol dibinə girmişəm".

"Zalım dünya, göylərə bax, ay çıxıb... Zalım dünya, göylərə bax, ay çıxıb..." Əjdərin lap axırıncı şeirinin əvvəli belə idi. Öz komasının qabağında oturub, göydəki Aya baxa-baxa Əjdər o sözləri beş-on dəfə təkrar elədi. Ancaq şeirin dalısı gəlmədi. Şeirin sonuncu sözlərindən Sərvərin xəbəri olmadı. Payız düşəndə, yağışlar başlayanda gecələrin birində onlar o komanın qabağındaca sözsüz-söhbətsiz vidalaşdılar. Gedəndə Əjdər təkcə sırıqlısını götürmüşdü, bir də kirpini qucağına almışdı. Və nə qədər qəribə olsa da, Sərvərə elə gəlirdi ki, Əjdər kirpini də Bakıya aparmaq istəyir. Sonra Əjdər kirpinin yaş burnundan öpüb onu ehmalca yerə qoydu. Sonra Əjdər Sərvəri qucaqladı, nədənsə Sərvərin də məhz burnundan öpdü və sısqa bulağın yanındaca

dağa dırmaşıb quş kimi, qırğı kimi yuxarı şığıdı və bir göz qırpımında dağın təpəsinə qalxıb, oradan Sərvərə əl elədi: "Bakıya gəl... Bakıya gəl... Bakıya... Bakıya... Bakıya..."

II

İndi onlar Bakıda Təzəbazarın qapısı qabağında üz-üzə dayanmışdılar. Əjdər ağlagəlməz dərəcədə kökəlmişdi, qarın bağlamışdı, buxaq sallamışdı. Boğula-boğula nəfəs alırdı, hirsli-hirsli Sərvərin üzünə baxırdı və bu hirsin səbəbini Sərvər heç cür anlaya bilmirdi.

– *Nəyə gəlmisən?* – Əjdərin birinci sualı bu oldu.

Sərvər dedi:

– Alverə gəlmişəm. Bir az şey-şüy gətirmişəm. Satıb, sonra Leninqrad tərəfə getmək istəyirəm.

Sərvərin ütülənmiş şalvarına və onun qara pencək altdan geydiyi, bu dünyada yalnız Buzbulaq qarılarının toxuya bildiyi, qırmızı naxışlı ağappaq yun köynəyinə Əjdər çox baxdı. Baxıb nəsə fikirləşdi, nəyisə götür-qoy elədi:

– Bu vid-fasonla, – dedi, – bazarda oturacaqsan?

Əjdər cibindən quru ota oxşayan bir şey çıxartdı. Onu iyləyib xeyli öskürəndən sonra boğula-boğula soruşdu:

– Nə gətirmisən?

– Badamdır, bir də cövüz. Cəmisi yüz on beş kilodur.

– Harda qoymusan?

– Kömürçü bazarında, Teymurun yanındadır.

Bir müddət Əjdər fikirli-fikirli yola baxdı. Sonra yoldan keçən bir boş taksini saxlayıb Sərvəri oturtdu:

– Get, qoy maşına gətir! – dedi.

Çox keçmədi ki, *onlar iki nəhəng kisəni həmin taksidəncə* düşürüb, bazarda Sərvərin tanıdığı bir adamın yanında qoydular. Özləri bazarın yuxarı qapısından çıxıb, yavaş-yavaş Basin küçəsinə endilər... Qar yağırdı, yağdıqca əriyirdi, yerdən buxar qalxırdı və bu nəm havada Əjdər, bir kəlmə də dinib-danışmadan, başını aşağı salıb, tramvay xətti boyunca Sərvəri harasa aparırdı. Sərvər hara getdiklərini soruşmaq istəyirdi, ancaq soruşmağa ürək eləmirdi. İstəyirdi toyuq əhvalatını yada salsın, o yaydan, o komadan, o kirpidən danışsın, o şeiri deyib,

Əjdərin kefini dəyişsin, üzünü güldürsün. Ancaq susurdu, demək istədiklərini dilinin ucundan birbəbir geri qaytarırdı: qorxurdu ki, bu söhbəti Əjdər ayrı cür başa düşər, elə bilər ki, Sərvər onun boynuna minnət qoyur, elədiyi yaxşılığı yada salıb, bu yaxşılığa əvəz istəyir. Ayrı bir söhbət isə Sərvərin ağlına gəlmirdi... Beləcə – dinməz-söyləməz onlar bir xeyli də yol getdilər və hələ mənzilbaşına çatmamış Sərvər dözməyib, birdən-birə dilə gəldi:

– Bura bax, Əjdər, – dedi, – mən sənə əngəl-zad olmağa gəlməmişəm ha! İşin var get... Şəhərdə birinci dəfə deyiləm ki, üç il Leninqradda olmuşam.

Əjdər:

– Əcəb eləmisən, – dedi. Və başqa heç nə demədi.

Onlar bir tindən burulub, bir xırdaca həyətə girdilər. Köhnə ev idi, qabağında aynabəndi vardı və ahıl, ağsaçlı bir qadın o aynabənddə paltar ütüləyirdi.

Əjdər Sərvəri həyətdə qoyub, pilləkənlə yuxarı qalxdı, qarı ilə xeyli söhbət elədi, sonra Sərvəri də yuxarıya çağırdı.

– Bəri gəl burda qalacaqsan, – dedi və aynabəndə açılan iki qonşu qapıdan birini itələyib açdı. – Bu sənin otağın, o da qıravatın... Çay iç, yat, dincəl. Çıx gəz, kinoya get... Bu da Marqodur, tanış ol, gürcüdür. Tək arvaddır... Pul-zad lazım olsa, bundan alarsan... Sənin bazarnan işin olmasın, bazarın işinə mən baxacağam.

Belə görüş şübhəsiz ki, Sərvərin ürəyindən ola bilməzdi: elə bil Əjdər onu hələ də uşaq hesab eləyirdi. Teymur bazarda ola-ola, Əjdərin onu bazara buraxmamağı Sərvərə toxundu, bərk toxundu, ancaq Sərvər Əjdərin məsləhətindən çıxa bilmədi, onun üzünə durmağa ürək eləmədi. O gün Sərvər axşamacan şəhəri dolandı, axşam evə qayıdıb Əjdərin yolunu gözlədi, çünki onun fikrincə, Əjdər o axşam mütləq bu evə gəlməli idi. Ancaq o axşam Əjdər o evə gəlib çıxmadı; onun səhərisi də Əjdər o tərəflərdə görsənmədi. Sərvər günortayacan gözlədi. Günorta bazara cumdu, ancaq orada da Əjdəri tapmadı. O, bazarda öz şeylərini də tapmadı; bazarı oldən-ayaqdan saldı; dünən şeylərini tapşırdığı o adam da elə bil əlli-ayaqlı göyə çəkilmişdi... Əjdərin yer-yurdunu öyrənmək üçün bazardan Marqo arvadın evinə qayıdanda yol boyu Sərvər çox fikirləşdi, çox baş sındırdı, ancaq bu işdən heç nə anlaya bilmədi. Üstəlik, Marqo arvad da Əjdərin yerini demədi. Elə bil qəsdən demədi. Əlac bircə Teymura qaldı və o gün axşamüstü – bazar bağlanana yaxın – Kömürçü bazarında Sərvər Teymurun üstünü kəsdirdi:

– Ə, Teymur, Əjdəri görməmiçən ki?

– Görmüşəm. Səhər tezdən Tiflisə getdi.

– Necə yəni Tiflisə getdi?

– Getdi də. Neçəsi yoxdu ki.

Sərvər az qaldı ki, uşaq kimi ağlasın.

– Bəs mənim barəmdə bir söz demədi?

– Dedi. Dedi ki, gəzib-dolansın, çıxıb getsin kəndə. Dedi, ondan alver eləyən çıxmaz.

Sərvər səsi gəldikcə bağırdı:

– Bəs mənim pullarım, bəs mənim şeylərim?!

Teymur heç halını da pozmadı:

– Mən pul işini bilmərəm, – dedi, – onu özünüz bilərsiz. Mənə söz tapşırıblar, mən də sənə deyirəm... Dedi ki, tək gün getsin, cüt gün getməsin. O günlər Əjdərin tanış pravadniki var – yeddinci vaqonda. Dedi ki, bilet-zad almasın, vaqonun pravadnikinə səni tapşırıbdır. Poyez gecə bir tamamda gedir, pravadnikə Əjdərin adını verəcəksən... Yeddinci vaqon, yadından çıxmasın...

Əgər onlar on il bir yerdə oxumuş olmasaydılar, bəlkə söhbət buradaca bitəcəkdi. Ancaq söhbət burada bitmədi, çünki onlar on il bir yerdə oxumuşdular. Çünki söhbətin lap axırında, özü də lap axırıncı sözü deyəndə Teymur azca ehtiyatsızlıq eləmişdi, bir balaca qımışmışdı və bu anda onun gözünün içindən nəyinsə qaçıb gizləndiyini Sərvər aşkar sezə bilmişdi və qaçıb gizlənən o bapbalaca işartıda Sərvər haçanınsa fırıldaq Teymurunu görmüşdü. Buna görə də o, qəfildən Teymuru yaxaladı:

– Əjdər Tiflisə-zada getməyib, – dedi. – Sən mənə yalan deyirsən. Sən Əjdərin yerini bilirsən, məndən gizlədirsən!..

Teymur əl-ayağa düşdü:

– Əjdərin yer-yurdu nə gəzir. On ildir ki, Əjdər nizakonnı yaşayır, heç yerdə propiskası-zadı yoxdur.

– Deyirsən, Tiflisə gedib, hə?.. Adam ol, ə, vicdanın olsun!.. Axı görürəm ki, yalan deyirsən, gözlərinin içindən görürəm!

Bir müddət Teymurun səsi gəlmədi. Sərvər hiss elədi ki, Teymur yumşalıb, özü də yumşaq danışmağa başladı:

– Mən onu adam bilirdim, – dedi. – Nə biləydim ki, əclafın, dilənçinin biridir... Yüz kilo şeyi götürüb çıxıb aradan... Belə də vicdansızlıq olar?!

Teymur dedi:

– Taxsır özündədir, özün oturub sataydın.

Və Sərvər yenə də özündən çıxdı:

– Vicdansız qoydu ki, satım?! Mən haradan biləyim ki, bu adam afirisdir, alçağın, julikin biridir.

Teymur yenə də səsini çıxarmadı. Beləcə səssiz-səmirsiz də onlar piştaxtanın üstündəki şeyləri yığışdırdılar. Bir yerdə, kisələrin ağzını bağlayıb, bazarın qaravulçusuna tapşırdılar. Bazardan çıxdılar və bir müddət Əjdərin söhbətini eləmədilər.

– Havanı görürsən?

– Yaman soyuqdur!

– Amma təmizdir, görürsən?.. Lap Buzbulağın havasına oxşayır.

Sərvər dedi:

Buzbulağa da qar yağıbmı görəsən... Mən gələndə yağış yağırdı.

Bu yerdə Teymur özü Əjdər söhbətinin üstünə gəldi:

– Belə havalarda Əjdərin pristupu tutur, – dedi.

– Nə pristup?

– Bəs bilmirsən? Əjdər naxoşdur da... Asmadır, nədir, bir axmaq naxoşluqdur. Hava soyuq olanda yazıq nəfəs ala bilmir. Hava ki belə oldu, Əjdəri bazarda-zadda görməzsən, dəniz tərəfdə bir restaran var, badvaldır, gedib orda oturur.

– Deyirsən, indi də orda olar?

– Bəlkə olar, nə bilim, ancaq mən ölüm, mənim adım olmasın!

Daha Sərvər heç nə soruşmadı. Teymuru yolda qoyub, dəniz tərəfə qaçdı və o, "badval" restoranın qaranlıq bir küncündə Əjdəri tapdı.

– Paho!.. Tiflisə gedən burda imiş!.. Afirist!.. Əclafın biri, əclaf!..

– Otur görüm, Pişik Ağaların oğlu, artıq-əskik çərənləmə.

Sərvər dedi:

– Dur gedək mənim şeylərimi ver, mən sənin kimi əclafnan oturmaram.

Əjdər onun əlindən dartıb oturtdu:

– Şeylərini satmışam, – dedi. – Görürsən də – bala-bala ötürürəm içəri. – Deyib, qabağındakı araq şüşəsini göstərdi.

– Pullarımı verməsən... – Sərvər yumruğunu Əjdərin üstünə tuşladı.

Əjdər ehmalca onun qolundan yapışdı:

– Çıxarıq bayırda vurarsan, – dedi, – burda olmaz, Pişik Ağaların oğlu!..

– Deməli, dədəmə də sataşırsan! Yaxşı, baxarıq, çöldə danışarıq!

Əjdər dedi:

– Mən o Pişik Ağaların xayasından öpərəm, sənin kimi oğul böyütdüyünə görə!

O, Sərvər üçün də araq süzdü. Ofisiantı çağırıb yemək sifariş elədi. Ancaq Sərvər nə o arağı içdi, nə o yeməyə əl vurdu.

– Gərək o vaxt mən səni tutduraydım, – dedi. – Əgər o vaxt səni tutdurmuş olsaydım, indi belə əclaf olmazdın.

Əjdər hirslənmədi, güldü. Sonra gözlənilmədən soruşdu:

– Leninqrada nəyə gedirdin?.. Düzünü de, qızın-zadın var, yoxsa gedib alver cləyəcəkdin?

Sərvər dedi:

– Sənə dəxli yoxdur, sən mənim pullarımı ver!

Əjdər bir müddət susdu. Sonra bir cibindən beş-altı badam çıxartdı, o biri cibindən üç dənə cövüz çıxartdı və onları stolun üstünə qoyub altdan-altdan Sərvərin üzünə baxdı:

– Tanıyırsan?

– Tanıyıram! Hamısını sənin xirtdəyindən çıxardacağam!

– Arağını iç.

– İçmirəm!

– Çörəyini ye.

– Yemirəm!

Əjdər stolun üstünə qoyduğu badamdan birini götürdü:

– Şövkətin badamındandır, düz tapmışam?

Sərvər təəccübləndi.

– Bu da Gülgəz arvadın bizim barının yanındakı cövüzündəndir, sizin dal həyətdəki pişpişənin bu tərəfində. O pişpişənin böyründə bir əncir ağacı vardı, yarpaqları payızda da gömgöy olurdu. Bir də bir alça vardı, tövlə tərəfdə, divarın lap dibində, payızda çiçək açırdı... O alça dururmu hələ?..

Sərvər dedi:

Durur, niyə durmur... Sən mənim başımı bişirmə. Mənim pullarımı ver.

– Pişpişə də durur?

– Məni dolayırsan?

– Dolamıram, soruşuram, dururmu o pişpişə?

– Durur, nə olsun ki?

– Mən o pişpişənin dibində Əli oğlu Mürsəlin qızını öpmüşəm.

Sərvər dedi:

– Sən piyansan, ağzına gələni çərənləyirsən!

Əjdər susdu, xeyli vaxt körük kimi fısıldadı, sonra öskürdü, sinəsindən dəhşətli xırıltı qopdu və birdən bu xırıltının içindən qəribə, vahiməli bir səs çıxdı:

– O pişpişəyə deyərsən ki, Əjdər ölür!..

Və birdən-birə Sərvər baxıb gördü ki, Əjdərin gözləri dolub, gördü ki, Əjdər ağlayır, gözlərinin gildir-gildir yaşı pencəyinin yaxasına tökülür. Onun Əjdərə yazığı gəldi, bərk yazığı gəldi, bir xoş söz demək istədi, deyə bilmədi, bunun yerinə qabağındakı arağı götürüb başına çəkdi...

– Çörəyini ye.

– Meylim çəkmir.

– Bir araq da gəlsinmi?

– Özün bilərsən.

Və stolun üstünə bir araq da gəldi.

O arağın çoxusunu Sərvər içdi, qəsdən içdi. İçdi ki, Əjdər çox içib lap sərxoş olmasın. Ancaq Əjdər onsuz da sərxoş idi.

– Bu gün ayın neçəsidir?

– On üçüdür.

– Bu gün mənim ən xoşbəxt günümdür.

Sərvər dedi:

– Dur gedək, restoranı bağlayırlar.

Və restoranın işıqları sönəndən sonra onlar ayağa durdular. Əjdər stolun üstünə üç dənə onluq qoyub, ofisianta heç nə demədən bayıra çıxdı. Bayır soyuq idi: yer donmuşdu, küçə ay işığında bomboş işarırdı.

– Saat neçədir?

– On ikiyə qalır.

– Bu gün sən gedəcəksən.

– Niyə axı?

Əjdər bulvar tərəfə döndü və üzünü dənizə sarı tutub xeyli vaxt təngiyə-təngiyə getdi və nəhayət:

– Səndən alverçi çıxmaz, – dedi.

– Mən alverçi olmağa gəlməmişəm.

– Bə niyə gəlmisən?

– Demədim? Gəzməyə gəlmişəm, istəyirəm Leninqrada gedim.

Əjdər dedi:

– Mən də gəzməyə gəlmişdim, görürsən də – hələ də gəzirəm.

– Axı səndən mənə nə?.. Mən ki hökumətin pulunu qaçırtmamışam.

Və məhz bu yerdə Əjdərin sinəsindən qopan dəhşət o sözləri deməyinə Sərvəri peşman qoydu. Əjdər döşünü tutub əyilə-əyilə özünü dənizin lap qırağındakı dəmir məhəccərin üstünə saldı. O öskürdü, Sərvər dediyi sözlərin peşmançılığını çəkdi; aradan xeyli vaxt keçdi və bir xeyli keçəndən sonra Əjdər bir az dikələ bildi. Dikəldi, ancaq dinib danışmadı. Onlar gözlərini dənizə zilləyib durdular... Ay işığı idi, ay göyün tən ortasında dayanmışdı və onun gur işığında dəniz soyuq-soyuq alışıb-yanırdı...

– Deyən, sözüm bərk dəydi sənə... Bağışla, mən elə demək istəmirdim.

– Yox, əşi, o nə sözdü ki, mən ayrı şey fikirləşirəm.

– Nə fikirləşirsən?

– Bu gün bazarda bir qəribə şey görmüşəm. Səhərdən beynimdən çıxmır. Bir xırdaca ev köpəyi bir yekə küçə itini qabağına qatıb qovurdu... Ağappaq, ol boyda bir şey. Heç tüllab, itə də oxşamırdı...

– Nə olsun ki?

– Necə nə olsun? Top boyda bir şey, o boyda iti!.. Özü də görəydin necə qovurdu. Camaat da baxıb hırıldaşırdı.

Sərvər:

– Sən piyansan, – dedi, – sayıqlayırsan.

Əjdər dedi:

– Bilirsən, o it niyə qaçırdı?

Sərvər dedi:

– Bilmirəm, gəl çıxaq gedək.

– Hara gedək?

– Hara deyirsən.

Əjdər dedi:

– Onda vağzala tərəf gedəcəyik.

Onlar baş alıb, vağzal səmtə yollandılar və bir az gedəndən sonra yenə Əjdər it barədəki o söhbətin üstünə qayıtdı.

– Mən o itin qaçmağına təəccüb eləmirəm. – dedi – Başqa şeyə təəccüb eləyirəm: o qədər adamın içində heç kəs bilmirdi ki, o yekəlikdə it o siçovula oxşayan tüllabın qabağından niyə qaçır...

– Sən bilirdin?

– Bilirdim, həlbəttə bilirdim! O it gözəl başa düşürdü ki, camahatın hamısı o siçovul tüllabınan əlbirdir... Ona görə də qaçırdı.

– Bundan, yəni nə məna çıxır ki!

– Heç bir məna-zad çıxmır! – Əjdər hirsli-hirsli dilləndi. – Onu demək istəyirəm ki, mənim o itə yazığım gəldi.

Donmuş sahil yolunu xırçıldada-xırçıldada onlar bir müddət də səssiz-səmirsiz yeridilər. Sonra Əjdər özünü bir skamyanın üstünə saldı:

– Saat neçədir?

– Birin yarısıdır.

– Az qalıb ki!

– Nəyə az qalıb?

– Poyezdin getməyinə.

– Axı sən məni niyə qovursan burdan?.. Pullarımı xərclədiyin üçün?

– Xeyr, bilirəm ki, sən burda ilişərsən, özü də tez ilişərsən.

– Bəs Teymur niyə ilişmir?

– Teymur heç vaxt ilişməyəcək.

– Bəs mən niyə ilişirəm ki?

– Çünki son satqın deyilsən!

Yenə həmin xırıltılı nəfəs, yenə həmin fısıltı, həmin dilxorçuluq. Üstəlik, Əjdərin gözləri də qızarıb, get-gedə qan çanağına dönürdü. Və Sərvərin Əjdərə bərk yazığı gəlirdi. Sərvər çaşıb qalmışdı: çıxıb getsinmi, necə getsin? Qalsın, nədən ötrü qalsın? Əjdərdən ala biləcəyi puldan o, hələ restoranda ümidini üzmüşdü.

Sərvər birdən-birə saatına baxıb:

– Gedirəm, – dedi.

– Düz deyirsən?

– Mən səni birdən-ikiyə aldatmışam?

Əjdər ayağa durdu:

– Pulların pravadnikdədir, – dedi. – Yeddinci vaqon – Teymur deyib sənə. Beş yüz manatdır, rayona çatanda alacaqsan. Bu küçə ilə düz gedib, vağzalın qabağına çıxacaqsan. Di, yeri get. Mən xarabam, çox xarabam, mən sənnən vağzala gedə bilməyəcəyəm...

III

Bir dəstə onluq idi. Bir qoşa dəftər varağının arasına qoyulmuşdu və varağın ortasında xırda, solğun karandaş yazısı vardı:

– "İstəmədim bu şəhərdə qalasan,
Qalıb burda mənim kimi olasan.
Vaxt gələr ki, bu sözümü bilərsən,
Gəlib qəbrim üstdə rəhmət deyərsən".

Sərvər pulları pravadnikdən alıb, cibinə qoydu, o yazını pravadnikin yanındaca oxudu, sonra kağızı da səliqə ilə büküb, cibinə qoydu.

...Və o sözləri Əjdərin şeirlə yazmağına Sərvər qətiyyən təəccüblənmədi, çünki haçansa, məktəbdə oxuyanda, o özü də bir qıza şeirlə məktub yazmışdı və o vaxtdan bilirdi ki, dünyada elə şeylər var ki, onları yalnız şeirlə demək olur...

1972

DƏYİRMAN ƏHVALATI

I

Buzbulağın çayxanasında heç vaxt çox adam olmur, o ki qaldı günün bu vaxtı ola: hələ heç on bir də yox idi.

Çayxanada vur-tut dörd nəfər adam vardı. Özləri də bir tərəfdə, pəncərənin qabağındakı nərdtaxtanın yanına yığışmışdılar; ikisi oynayırdı, ikisi baxırdı – növbə gözləyirdi.

Buzbulaq çayxanasının dörd vedrə su tutan yekəcə samovarı təzəcə qaynamışdı, təzəcə dəmlənmişdi. Çayxananın, səhərdən sulanıb-süpürülmüş kərpic döşəməsinin nəmi hələ tamam çəkilməmişdi. Qapıdan içəri düşən gün işığı o nəm kərpiclərin üstündə olduqca təzə və təmiz görsənirdi. Və nərd oynaya-oynaya bayaqdan bəri o işığa tamaşa eləyən Qərib birdən-birə zərləri yerə qoyub, dik ayağa qalxdı.

– Oynamıram!

– Oyunu qurtaraq da.

Qərib hirsli-hirsli:

– Qurtarmıram, – dedi. Bir manat pul çıxardıb nəlbəkinin altına qoydu. Yəni: əl çək, hesab elə ki, uduzmuşam, çünki Buzbulaq çayxanasında əksər adamlar nərdi ancaq baş qatmaqdan, vaxt keçirməkdən ötrü oynayırdılar: uduzanın cəriməsi bir-iki manat çay pulu, bir də bərk ayaqda, bir qutu siqaret pulu idi. Hər halda Qərib ayrı şeydən, indiyəcən heç vaxt nərd oynamamışdı.

O, yerini başqasına verib, bu dəfə üzü pəncərəyə tərəf oturdu. Pəncərədən bir dağın yastı təpəsi görsənirdi; ordakı gün işığı da, eynən bu çayxananın kərpic döşəməsinin üstündəki işıq kimi, təptəzə idi, tərtəmiz idi. Və Qəribin könlündən keçdi ki, elə indicə durub gedib o dağın təpəsinə çıxsın, ordan göz gördükcə hər yana tamaşa eləsin. Ancaq Qərib durmadı: dağın ətəyindəki badam, zoğal ağaclarının ağlı-sarılı çiçəyi onu bu fikirdən asanca azdıra bildi. Sonra çayxananın pəncərəsi qabağından keçən arxın qırağındakı yarpıza, bənövşəyə baxa-baxa, Qərib az vaxtda özü üçün tam yəqin elədi ki, yer üzündə bir sarsaq şey varsa, o da hər fəslin öz vədəsində gəlməməyidir və bu qənaətlə də durub çayxanadan çıxdı.

Bu ilin yazı doğrudan da baş çıxarılası şey deyildi. Hələ fevral qurtarmamışdı, amma zoğal, badam hər yerdə çiçək açmışdı. Belə getsə, beş-on günə o biri ağaclar da çiçək açacaqdı. Budurana, elə bu çayxananın böyründəcə, bir qozbel ərik ağacının günə sarı budaqları doğmağına lap az qalan düyə yelini kimi şişmişdi, qızarmışdı. Görən, bundan belə qar olacaqdımı?.. Qərib ürəyində: "Yox, olmasa yaxşıdır", – dedi, çünki Qəribin gözləri ərik ağacının budaqlarında idi və o budaqlar, doğmağına lap az qalan düyə yeliniə doğrudan da yaman oxşayırdı.

Qərib bir müddət dükanın qabağında gəzindi. Fikirləşdi ki, bəlkə bir şüşə araq götürüb, aparıb içib yatsın, bir də sabah ayılsın; bunun sonrakı əzabı Qəribin gözünə durdu. Qərib gedib bir müddət də idarə tərəfdə dolandı ki, bəlkə kolxoz sədri Cümşüdə rast gələ. Deyə ki, vaxtdı, nə durmusan, əmr elə çıxaq kolxoz üçün arxdan-marxdan qazıyaq; bəsdi, nərd oynamaqdan əlimiz qabar oldu. Amma orda Cümşüdü görəndə Qərib heç özü də bilmədi ki, bu fikirdən niyə o saatca vaz keçdi. Üstəlik, Cümşüdü görəndə o, addımlarını yeyinlədib, idarənin qabağından da tələm-tələsik elə əkildi ki, guya onun fikrindən keçən bu saatca Cümşüdün də ağlına gələ bilərdi.

O gün Qərib bütün günü kolxozun çöl-biyabanını dolanıb, günorta evə çörək yeməyə də getmədi. Axşamüstü Qərib yenə çayxanaya qayıtdı, ancaq nərdə yaxın durmadı; əllərini arxasında cütləyib, bir-iki dəfə çayxananın o baş-bu başına gedib-gələndən sonra, samovarın yanından, birdən-birə elan elədi ki, bəs:

– Dəyirmanı işə salacağam. – Və Allah tərəfi, onun dediyinə gülüb eləyən-zad olmadı. Çünki indi axşam çağı idi, çayxanada adam nisbətən çox idi və bu adamlardan birəciyinin gülməyi ilə bu iş bəlkə də pis qurtara bilərdi.

Sonra Qərib yenə əllərini arxasında cütləyib, çayxananın o baş-bu başına gedib gələ-gələ dedi ki:

– Bir vaxt bu kəndin gül kimi dəyirmanı vardı. Ununun bir evdə çörəyi bişəndə bütün kənddən çörək iyi gəlirdi. O çörəyin, – dedi, – tamı da ayrı idi, ləzzəti də ayrı idi. – Üzünü camaata tutub soruşdu ki: – Düzmü deyirəm?

Və çayxanada oturanların çoxusu bir ağızdan:

– Elədi, – dedi. – O çörəyin ləzzəti ayrı idi.

– Bəs o dəyirmanı biz indi niyə işlətmirik?

Yaşlı kişilərdən biri:

– Ona görə ki, indi un boldu, bala, – dedi. – Pervi sortu otuz bir qəpey, iftaroy sortu iyirmi yeddi qəpey. İyirmi iki manatı verib bir tay, yetmiş kiloluq, birimci növ büğda ununu alıb atırsan eşşəyin belinə, aparır qoyur evə. Hələ sənə otuz qəpey də gəlib burda çay içməyə pul qalır.

– Birdən hökumət o unu gətirmədi, bəs onda necə? – Bunu deyənin də adı Qərib idi (o Qəribin dəyirman söhbəti, deyəsən, bu Qəribin də beyninə batmışdı). – Mən də bu fikirdəyəm ki, kənddə dəyirman olsa yaxşıdı.

– Bəs o pekarnını neyləsinlər? Bağlasınlar?

– Sən hər gün hökumət çörəyi yeyirsən? (Dükandan alınan çörəyə Buzbulaqda "hökumət çörəyi" deyirdilər).

– İndi heç o buğda da yoxdu axı. İndinin buğdasını üyütsən, o çörəyin ləzzətini inanma verə.

– O dəyirmanın daşı çoxdan çürümüş olar. Gör havaxtdan başlı-başınadı.

Dava vaxtındandı da. Ondan sonra dəyirman bəyəm işləyib ki?

– İşləyib. Nə danışırsan? Düz əlli beşinci iləcən işləyirdi. Sonra işləmədi.

Hələ yaxşı ki, Mirəli kişi ot yığır ora. Yoxsa o dəyirmanın bu saat damı-divarı da uçub tökülmüşdü.

Bu yerdə Pesmis Qulu da söhbətə qarışdı:

– Siz hardan bilirsiz ki, bir də dava olmayacaq? – dedi. Hirsli-hirsli deyib, hikkəli-hikkəli camaatın üzünə baxdı (vuzbulaqlılar o ləqəbi bu adama nahaq yerə verməmişdilər: "pesmis" dediyin Buzbulaqda "pessimist" demək idi).

– Biz burda dəyirmandan danışırıq, bunun davaya nə dəxli var?

– Çox dəxli var!

– Heç bir dəxli-zadı yoxdur.

– Çin orda qan-qan deyir bu saat.

– Ədə, Çin nədi, zad nədi! Sən o şeyi de ye, zadı... hökumətin başçısın vurub öldürüblər. Nədir oranın adı?..

Və Qərib gördü ki, bu söhbət çox uzun çəkəcək. Məsələni, necə deyər, xətm eləmək istədi.

– Dəyirmanı işə salmaq mənim boynuma, – dedi. – Sizinki – dən gətirməkdi. – Və azca fikirləşib, əlavə elədi: – Ancaq elə olmasın ki, mən gedib dəyirman düzəldim, sonra oturub orda dən gözləyim.

Qəribə birinci hay verən yenə o biri Qərib oldu.

– Sən işində ol, – dedi. – Dənin fikrin eləmə.

– Sağ ol, adaş... Ə, Pesmis, yenə nə bərk fikrə getmisən? Sən də dən gətirəcəksənmi?

Pesmis Qulu:

– Bəli, gətirəcəyəm, – dedi və yenə hikkəli-hikkəli camaata baxdı (guya onun dəyirmana dən aparmağına burda etiraz-zad eləyən vardı).

II

Dəyirman əhvalatı belə başladı. Elə ordanca Qərib gedib Mirəli kişini tapdı (Mirəli kişi dəyirmanın lap yaxınlığında olurdu. İçəridəki otun dərdindən o, dəyirmanın qapısını həmişə qıfıllı saxlayırdı). Və həmin Mirəli kişi bir azdan köhnə dəyirmanın daşını çəliyinin ucu ilə tıqqıldadıb: "– Yox, oğul, bundan daş olmaz" – deyəndə də Qərib zərrə qədər kefini pozmadı. Çünki o, bir ayrı daş yeri də bilirdi. O daş qonşu Darıdağ kəndinin dəyirmanında idi və uşaq vaxtı Qərib o daşın, o dəyirmanın tərifini çox eşitmişdi (o vaxtlar buranın dəyirmanı tünlük olanda, hətta Buzbulağın özündən də camaat Darıdağın dəyirmanına dən daşıyardı). İndi, çoxdan idi ki, o dəyirman da işləmirdi. Demək, gedib daşı gətirib, bunun yerinə qoymaq olardı. Və Qəribin bu fikrini Mirəli kişi də bəyəndi.

– Bu daş, – dedi, – azı həştad ilin daşıdı. Amma Darıdağın daşı təzə daşdı. Özü də yaxşı daşdı. Çünki onu erməni ustası düzəldib.

– Deyirsən, gətirmək olar da?

Mirəli kişi:

– Olar, – dedi. – Lap yaxşı olar. Uşaqlardan da beş-altısın götürərsən, maşın tutub qoyarsız gətirər. Nə var onu gətirməyə!

O axşam, hələ cayxana bağlanmamış, Qərib bu məsələni də əlbəəl həll elədi: elə o nərdtaxtanınca yanına yığışanlardan beş nəfərinə xəbər verdi ki, sabah tezdən Darıdağa, dəyirman daşı gətirməyə gedəcəklər. Kolxozun şoferi Möhsün o daşı gətirməyinə əvvəl on manat istəyib, sonra üçcə manata quzu kimi razı oldu. Axşam evə qayıdanda

Qərib dükandan üç şüşə araq götürdü, kolxozun toyuqlarına baxan Kərim kişidən, biri on üç qəpiyə, qırx dənə yumurta aldı. Və o araqla, o yumurta ilə Qərib evə bir aləmdə gəlib çıxdı ki, əvvəl arvadı Süsənbər onu kefli hesab elədi.

Qərib:

– Yumurtaların hamısın bişir, – dedi. – Pendirdən, şorabadan-zaddan nəyin var qoy yanına... Lazımdı... İş var. Sabah məni tezdən durğuzarsan.

Sabahısı gün Qəribin özü Süsənbərdən də tez durdu. Amma daş dalınca gedənlərin hamısını oyadıb bir yerə yığmaq o qədər də tez başa gəlmədi (çünki, necə olsa, qış vaxtı idi – camaat çox yatmağa öyrəşmişdi). Xüsusən o Möhsünü yerindən qaldırmaq, beş adamı bir yerə yığmaqdan da çətin oldu; Möhsünü yorğan-döşəkdən Qəribin özü min müsibətlə qaldırdı. Üstəlik, zındıq oğlu zındıq hələ yuxudan durmamış başladı ki, o üç manat mənə lazım deyil; geyinib yola çıxanacan donquldandı. Qərib isə qəsdən tərsliyinə saldı. Möhsünə əlavə bir manat da boyun olmadı. Çünki dünən üç manata danışmışdılar. Kişi olan gərək sözünün üstündə duraydı. Nə olsun ki, indi bir saatın yuxusu bu adama üç manatdan əziz olmuşdu...

Dağın dalından günün başı görsənəndə yola düzəldilər. Möhsündən başqa hamı kuzovdaydı. Özlərinin də indi hamısının kefi saz idi, çünki hamının yuxusu dağılmışdı, zehni açılmışdı; oxuyurdular, zarafatlaşırdılar, bir-birlərinin başına qapaz sala-sala gedirdilər... Maşın çuxura düşürdü, hamarlığa çıxırdı; dağın döşünə dırmaşırdı, kolxoz bağlarının arasından keçirdi. Və o bağlara baxa-baxa Qərib (kefindən, qapazından da qalmadan) öz-özünə fikirləşirdi ki, bu il o, Allahın köməkliyi ilə daha ağac dibi güdməyəcək. O ağacların meyvəsini yığıb kolxoza təhvil verənəcən kənddə uşaqlı-böyüklü heç kəs ilə üzgöz olmayacaq. Çünki əsgərliyini çəkib gələndən bəri, beş-altı il idi *ki, Qərib Buzbulaqda kolxoz bağına baxan dörd-beş adamın biri idi.* Bağa da ki, ya gərək adam kimi baxasan, ya da heç yerli-dibli əl qatmayasan. Qəribin işi isə bağbanlıqdan çox, qaravulçuluq işi idi. Çünki Cümşüd bu işi binasından düz qurmamışdı: bağın otunu birinə tapşırırdı, yoncaya baxmağa başqasını təyin eləyirdi. Qəribinki isə yalnız meyvə ağacları idi. İndi gəl, yoncanın yiyəsinə de ki, sən hələ o yoncanı suvarma – ağacın çiçəyi tökülür. Yaxud o ota baxanı güd ki, payız

vaxtı ağaclara at-inək bağlamasın. Hərə öz bildiyini eləyirdi. Ota baxan otunun hayında idi, yoncaya baxan – yoncasının hayında. Çünki *sədrin – başda oturanın buyruğu beləydi: plandır – sən bu qədər ot* verməlisən, sən də bu qədər meyvə... Bir sözlə, baş da işləyirdi, əl də işləyirdi, ancaq elə müsibət də burasında idi ki, nə başın əldən xəbəri vardı, nə əlin başdan xəbəri vardı... Düzdür, bu bağların meyvəsinin hesabına zirək adam istəsə, çox şey eləyə bilərdi. Maşın da alardı, özü üçün, lap şah imarəti kimi, kefin istəyən dam-daş da saldırardı. Amma belə şey hər adamın işi deyildi. Bunun üçün gərək adamda it xasiyyəti olaydı, insan xasiyyəti olmayaydı. Biçin vaxtı gərək o otu, yoncanı biçən arvad-uşağın başının üstünü gün uzunu kəsdirib duraydın ki, əriyə, şaftalıya dəyməsinlər; meyvəni iş vaxtı özləri yeməsinlər, axşam evə gedəndə dərib evdəki ahıllarına, uşaqlarına aparmasınlar... Bir də meyvədən pul çıxartmaq istəyən gərək bazarın da yolunu yaxşı tanıyaydı. Qərib isə dünya dağıla, gedib bazarda oturan deyildi. Axı nəyinə gərək idi? Ev-eşiyi vardı (hələ əsgər getməmişdən Qərib Süsənbərin dədəsi ilə köməkləşib, özünə təzə ev tikdirmişdi). İnəyi, toyuq-cücəsi. Elə öz həyətinin meyvəsinicə babat qiymətə sata bilsə, ildə nağd üç-dörd yüz manat pul eləyirdi. Bundan əlavə, Süsənbər də barama saxlayırdı, arada fırıldaq olmayanda, o baramadan evə min manatacan pul gəlirdi. Süsənbərin bulki barama pulu hələ bu saat da dururdu (əsgərlikdən gəldiyi il kefinin hansı vədəsindəsə Qərib bircə dəfə ağzından qaçırmışdı ki, Süsənbəri Leninqrada aparacaq. O vaxtdan Süsənbər də o pulu hər il Leninqrad üçün saxlayırdı: guya gedib, Qəribin əsgərlik elədiyi yerləri bir yerdə gəzəcəkdilər). Amma arvadı Leninqrada aparacağına yay vaxtları özü də inanan Qərib, nədənsə, qış gələndə tamam həvəsdən düşürdü. O pul da buralarda, dükanda-zadda xərclənib gedirdi... Uşaq da ki – ikicə oğlan uşağı. O uşaqları Süsənbər hələ Qərib əsgər getməmişdən, bir-birinin dalınca doğmuşdu. Allahın "səxavətindən" indi neçə vaxt idi ki, onların uşaqları da olmurdu... Bir sözlə, dəyirman yaxşı idi. Əvvəla, ona görə yaxşı idi ki, heç kəs gəlib başının üstündə dayanıb, sənə buyruq verməyəcəkdi. İkincisi, il boyaboy əlin həmişə işdə olacaqdı – üç ay qışı çayxanaya yol döyməkdən canın qurtaracaqdı. Üçüncüsü də – camaat çörək yeyəndə ağzının dadını biləcəkdi. Qaldı ki, dəyirmanın tozu-filanı, bu da, əlbəttə, boş şey idi. Rəhmətlik Məşdisləm kişi qırx il o dəyirmanın tozunu udmuş-

du, amma ölənəcən top kimi idi; doxsan yaşda, pürrəngi çayını içib, səhərdən axşamacan qızdan-arvaddan danışırdı (kefikök olmayanın qızınan-arvadınan nə işi qalıb?) Bəli, qoca olanda da o cür qoca olmaq lazımdır. Yoxsa bu Cümşüd ki var, elə o çayxanadaca adamı bekarçılıqdan çərlədib öldürər...

Xülasə, Darıdağa daş dalınca gedəndə bu dünyada Qərib üçün bir layiqli iş vardısa, o da rəhmətlik Məşdislam kişinin dəyirmançılıq peşəsi idi... Ancaq o daş, sən demə, durub orda Qəribin yolunu gözləmirmiş. Dam uçmuşdu, daşı basmarlamışdı, hələ yaxşı ki, dəyirmanın təknəsinin altında daşa xətər toxunmamışdı; bu isə kənddən bel tapıb, qazma tapıb, o xarabanın içində, altı igid, üç-dörd saat əlləşəndən sonra məlum oldu. Çayın qırağında oturub ləzzətlə yeyib-içəndən sonra, bir-iki möhkəm taxtanın üstündə onlar dəyirmanın daşını rahatca qaldırıb maşına qoydular. Və çox keçməmiş Mirəli kişi onu çəliyinin ucu ilə taqqıldadıb, çubuğunu ləzzətlə sümürə-sümürə mərhum erməni ustasının şərəfinə yaxşı-yaxşı sözlər dedi.

III

Yox, balam, bu dəyirmanın üstündə Allahın da nəzəri vardı. Yoxsa Mirəli kişiyə nə düşmüşdü ki, sinninin bu vaxtında buralarda səhərdən axşamacan fırfıra kimi fırlanaydı. Yaxud durub kəndin böyüklərinin ayağına gedəydi ki, nə var, nə var iş "zakonnı" olsun, sabah heç kəs deməsin ki, bu işi Qərib özbaşına eləyib.

Mirəli kişi dəyirmanın hər dərdini, azarını bilirdi. Qərib hələ bir işi görüb qurtarmamış, Mirəli kişinin o biri iş barədə tədbiri hazır olurdu (hətta evi beş addımlıqda ola-ola, qoca çox vaxt çörəyini də gətirib burda yeyirdi). Və təsadüfi deyil ki, dəyirmanın sifto unu da elə o Mirəli kişinin öz toyuqları üçün aldığı bir tay arpanın unu oldu.

O gün Qəribin həyatında bəlkə ən ləzzətli gün idi. Onun divarlarınacan ağardıb, qapı-pəncərəsinəcən rənglədiyi dəyirmanı o səhər Süsənbər tezdən gəlib, silib-süpürüb gəlin kimi bəzəmişdi: kətildən, cecimdən tutmuş, gül dibçəyinəcən. Qərib unluğun qabağına keçə salıb, Məşdislam kişi sayağı əyləşmişdi: bir yanında çay, bir yanında samovar. Hətta dəyirman ovaxtkı dəyirmana oxşasın deyə Qərib bura bilə-bilə, elektrik işığı da çəkməmişdi: bir köhnə neft çırağı tapıb

gətirib divardakı dədə-babadan qalma yoğun mıxdan asmışdı... Qərib çay içirdi, Mirəli kişi kətil üstdə oturub çubuq çəkirdi. Dəyirmanın daşı fırlanırdı. Və yerdə, onların hər ikisinin gözü qabağında – samovardan, qənddandan, iki armudu stəkandan savayı bir də bir pəncərə boyunda, kvadratşəkilli gün işığı vardı və o işıq dəyirmanın torpaq döşəməsinin üstündə təptəzə idi, tərtəmiz idi...

Toyuqları üçün aldığı o bir tay arpanın ununu Mirəli kişi o gün axşamçağı kisəyə yığıb, indi ondan umac qayırıb elə o toyuqlaraca verməyə apardı. Ertəsi gün Qərib neçə vaxtdan bəri birinci dəfə kənd içinə çıxdı ki, dəyirmanın işləməyini camaata öz dili ilə xəbər eləsin, yolüstü çayxanaya da girdi.

Çayxanada elə həmişəki adamlar oturmuşdular. Nərd dəstəsi də elə köhnə dəstə idi. Buralara beş-altı gün çıxmadığına görə Qərib çayxanadakı adamların hamısı ilə əl tutub görüşdü. Sonra gedib samovarın qabağında dayanıb, təntənə ilə:

– Dəyirman hazırdı! – dedi. Və ovaxtkından fərqli olaraq, bu dəfə çayxanada oturanlardan bir gülüşmək qopdu ki, Qəribin heyrətdən gözləri kəlləsinə çıxdı. – Niyə gülürsüz?

– Deyirsən dən gətirək? Ə, bu hansı zəmanədə yaşayır?

Qərib naəlac o biri Qəribin üzünə baxdı. Sonra Pesmis Quluya baxdı, istədi bilsin ki, bunlar da gülür, ya yox. O biri Qərib gülmürdü, amma Pesmisin gülməyi Qəribə hər şeydən çox yer elədi.

– Ə, Pesmis, it oğlu it, sən haçandan gülmək öyrəndin?

Pesmis Qulu heç halını da pozmadan:

– Sən dəyirmançı olandan, – dedi. Boğazını qabağa uzadıb hinduşka kimi hökküldədi (zalım oğlu doğrudan da elə bil bu gün Qəribin başında gülmək dərsi keçirdi).

Daha Qərib heç kəsin üzünə baxmadan:

– Yaxşı, siz gülməyinizdə olun! – dedi. Özünü tez bayıra saldı ki, əlindən xata çıxmasın. Birbaş evə gedib, Süsənbəri tövlədə inək sağdığı yerdə tapdı.

– Süsənbər, qurban olum sənə, – dedi. – Baramanın pulu hardadır? – Qərib öz arvadına heç vaxt belə yalvarmamışdı.

Süsənbər o saatca bildi ki, yenə Qəribin ağlına nəsə yerləşib.

– Evdədi də, – dedi, – harda olacaq? – Gülüb əlavə elədi. – Deyəsən, insafa gəlmisən axı: məni Leylinqrada aparırsan?

Qərib kəsəsinə:

– Gedib buğda alacağam, – dedi. Və Pesmis Qulunun sir-sifətini yadına salıb, tövlənin qapısına bir yaxşı təpik ilişdirdi.

– Buğdanı neynirsən ki?

– Üyüdüb satacağam. Qoy camaat ağzının dadını bilsin. Onda dəyirmana dən gətirərlər...

Hərəsi altmış kilodan qırx tay taxıl idi və o qırx tay taxılı Darıdağ kolxozunun maşınında Buzbulağa aparanda Qərib fikirləşirdi ki, dünya yaman dəyişib, çörək yaman ucuzlaşıb, çünki müharibəni, aclığı görməsə də, Buzbulaqda çörəyin kasad vaxtlarını Qərib görmüşdü. İndi o, Süsənbərin bircə ildə baramadan qazandığı pulun yarısına bu qədər taxıl almışdı. Vur-tut beşcə yüz manata. Özü də tərtəmiz toxumluq buğda idi. Durub çərənçilik eləsəydi, bəlkə bundan da bir az ucuz ala bilərdi. Darıdağın anbarında hələ inişildən buğda qalırdı.

Taxıl üstdə oturmağı günah bildiyi üçün Qərib elə kabinanın üstündəcə bir qıraqda əyləşib, ayaqlarını aşağıdakı iki taxtanın arasına keçirmişdi. Maşın Buzbulağa çatbaçatda idi: "Dayanın, bu saat gəlirəm. İndi baxıb görərik analar necə oğullar doğub!.."

Qərib əyilib şoferə dedi ki, Buzbulağın çayxanasının yanından keçəndə maşını lap yavaş sürsün, özü yerini rahatlayıb, pəsdən oxumağa başladı... Amma maşın çayxananın yanına gedib çatmadı. Kolxoz idarəsinin qabağında, yolun ağzında iki nəfər əlini yuxarı qaldırıb durmuşdu: biri nəzarət idarəsinin sədri idi, o birini Qərib tanımırdı.

Çayxananın qabağından boylanıb bu tərəfə baxan bir dəstə adamı Qərib uzaqdan-uzağa gördü. Sonra onu ayrı maşına oyləşdirdilər və Qəribin taxıl maşınının üzünü rayon səmtə döndərdilər...

IV

Beş-altı gündən sonra Buzbulağın klubunda Qəribin açıq məhkəməsi oldu. Amma o məhkəmə, deyəsən, elə-belə "quş qoymaqdan" ötrü idi. Çünki məhkəmədən qabaq Mirəli kişi rayona üç-dörd gün ayaq döymüşdü və Mirəli kişi sözü yerə düşəsi kişi deyildi (onun beş igid oğlu davadan qayıtmamışdı). Mirəli kişinin bu üç-dörd gündə orda raykomun, nəzarətin, məhkəmənin işçilərinə dediyi cürbəcür

duzlu-məzəli sözlər bir yana qalsın, hətta Qəribə zamin durmağı barədə kağızda, onun (kəmsavadlığı ucbatından) qol yerinə nəsə – balıq başına oxşayan – bir şey çəkdiyini də Buzbulaqda hamı bilirdi...

Bununla belə, klub ağzınacan adamla dolu idi (çoxusu, əlbəttə, vaxt keçirməyə gəlmişdi, məhkəməyə gəlməmişdi). Süsənbər də bir tərəfdə, uşaqları sağ-solunda əyləşdirib kirimişcə oturmuşdu, Mirəli kişi səmtə tez-tez baxa-baxa, elə bil Qəribə demək istəyirdi ki, qorxma, işlər yaxşıdır, səni indicə buraxacaqlar. Və Qərib də arabir Süsənbər tərəfə baxıb ehmalca başını yırğalayırdı, çünki bütün bu işlərdən Qəribin də xəbəri vardı: Mirəli kişinin onu zaminə götürməyini Qəribə demişdilər.

...Qərib o məhkəmədən də Mirəli kişi ilə bir yerdə çıxdı. Yenə hava yaz havası idi. Qəribin kənddə olmadığı beş-altı günün içində ərikləri, alçalar da hər yerdə çiçək açmışdı.

Qərib yol boyu o ərikləra, alçalara tamaşa elədi və ürəyində fikirləşdi ki, hər fəslin öz vaxtında gəlməməyi doğrudan da pis şey imiş, olduqca pis şey imiş, çünki Qərib, hələ türmədə olanda, özü üçün tam yəqin eləmişdi ki, əgər bu ilin yazı belə tez başlanmasaydı, bütün bu həngamə də, şübhəsiz ki, onun başına gəlməzdi...

1976

BÜLLUR KÜLQABININ NAĞILI

I

Mirzə Manaf yuxusunda bir qəribə trolleybusa minmişdi; bir suyumu Bakıdakı funikulyorun tramvayına oxşayan, sarımtıl-çəhrayı rəngli bu trolleybus Buzbulağın bir yaşıl yamacı ilə, bir yaşıl arx boyunca, arxın qırağındakı otlara sürtüşə-sürtüşə gedirdi və bu gediş Mirzə Manafa şübhəsiz ki, ləzzət verirdi. Bu gedişin bir ləzzəti də orasında idi ki, yuxunun içində ola-ola Mirzə Manaf özünün yuxuda olduğuna yüz faiz arxayın idi, mindiyi trolleybusun yuxu trolleybusu olduğunu bilirdi və onun yamacdan aşıb çaya düşəcəyindən bir damcı da ehtiyat eləmirdi... Bir də düşsəydi nə olacaqdı: çay yüngül, trolleybus yüngül, hava yüngül... Bu da bir kef idi ki, ayda-ildə bir dəfə Mirzə Manafın əlinə düşmüşdü və səhərin hansı vədəsi olduğunu az qala dəqiqəsinəcən bilsə də, Mirzə Manaf gözlərini açmağa tələsmirdi, yatıb yuxuya qalıb işə gecikməkdən qorxmurdu, çünki Mirzə Manaf yuxuda ola-ola onu da yaxşı bilirdi ki, buradakı vaxt oradakı vaxtdan deyil; Mirzə Manaf arxayın idi ki, orada divar saatının iri əqrəbi bircə dəqiqənin üstündən aşınca, burada – bu Buzbulaq arxının qırağında, Allahın bu qəribə trolleybusunda hələ çox kef eləmək olar.

Mirzə Manaf kef eləyə-eləyə yavaş-yavaş yuxudan üzübəri gəldikcə, onun gözünün qabağındakı mənzərə də yavaş-yavaş dəyişirdi. İndi Mirzə Manaf, deyəsən, yuxuda gördüyü şeylərin əslini görməyə başlayırdı: bayaqkı arx yenə vardı, bayaqkı çay yenə vardı, amma arxın qırağında o hündürdə ot yox idi, çayın suyu o qədər duru deyildi; bir də Mirzə Manaf, yuxudan üzübəri gəldikcə, arxla çay arasındakı məsafə get-gedə çoxalırdı – arx hündürdə, çay aşağıda, ortalıqda göz qaraldan, baş hərlədən dərin bir uçurum vardı və yarıoyaq, yarıyuxulu Mirzə Manaf indi o yamacın başında dayanıb, çaya baxa-baxa fikirləşirdi ki, nə yaxşı ki, bayaq trolleybusun pəncərəsindən əlini çaya sarı uzatmayıb, çünki bayaq o yaşıl yamacda, yaşıl otların arasında trolleybusa minib kef eləyəndə Mirzə Manafın belə bir niyyəti də var idi: o, əlini uzadıb çayın suyundan bir ovuc doldurub içmək istəyirdi və guya Mirzə Manaf bu qələti eləmiş olsaydı, yatdığı çarpayıdan daha heç vaxt dura bilməyəcəkdi, arvadın pürrəngi çayından bir-iki stəkan bə-

dənə vurub, axşamkı sarımsaqlı yarpaq dolmasının hesabına, hələ də alışıb-yanan ürəyinin yanğısını heç vaxt söndürə bilməyəcəkdi və həmişəki 8 nömrəli trolleybusuna minib, kefikök, damağıçağ işə getmək güya bir də Mirzə Manafa heç vaxt nəsib olmayacaqdı...

Yuxudan tamam ayılıb gözlərini açanda o arx da, o yamac da Mirzə Manafın gözünün qabağından tamam çəkilib getmişdi. Amma o çay haradasa hələ də axırdı və ordan-burdan, onun-bunun həyətindən o çaya sarı sallanan iri-iri, qırmızı-qırmızı balqabaqların qəribə, göz oxşayan bir tamaşası vardı.

Belə bir xoş əhvalla yuxudan durmuş Mirzə Manaf əvvəl bir yaxşı zarafat eləyib, arvadın da qırışığını açmağı lazım bildi. Sonra dəhlizə çıxdı, su dolu aftafanı həmişəki yerində hazır görüb, arvada bir dənə də yaxşı söz deməyə ürəyində zəruri ehtiyac hiss elədi. Mirzə Manaf bu sözü də asanlıqla tapıb dedi və hələ bununla da kifayətlənməyib, əl-üzünü yuyandan sonra dəhlizin o başından təntənə ilə elan elədi ki, bəs: – Bu hələ harasıdır, arvad, qoy bir pensiyaya çıxım, gör sənə nə keflər verəcəyəm!

Mirzə Manafın Buzbulaqdan birinci dəfə çıxdığı qırx ildən bir azca çox olardı; iş elə nataraz gətirmişdi ki, bundan sonra Mirzə Manaf cəmisi bir dəfə Buzbulağa getmişdi. Gedib, beş-altı gün qalıb qayıtmışdı və özünə möhkəm söz vermişdi ki, daha heç vaxt Buzbulağa getməyəcək. Buzbulaqdan tez qayıtmaqda Mirzə Manaf yenə də mığmığanı müqəssir eləmişdi, amma Allah şahiddir ki, o yay Buzbulaqda mığmığa adına həşərat yerli-dibli olmamışdı. O yay Buzbulağın uşaqları Mirzə Manafa bir yüngülcə sataşmışdılar və Mirzə Manaf bu zarafatdan bərk incimişdi. Bir də, nə bilmək olar, elə o uşaqların özü də bəlkə bir ayrı bəhanə idi, bəlkə bütün məsələ Bikə arvadın dadlı, ləzzətli, lətafətli pitisinin, düşbərəsinin, dolmasının başında idi və bəlkə bu ləziz yeməklərdən Mirzə Manaf uzun müddət məhrum olmaq istəməmişdi? Kim bilir, bəlkə də orada, o çayın yamacında, o arxın içində bir söyüdün kölgəsində səhərdən axşamacan uzanıb yatmaq Mirzə Manafı yormuşdu?.. Hər halda, günlərin bir günü Buzbulağın uşaqları dəhnədən çayın suyunu açıb, Mirzə Manafın yatdığı həmin arxa buraxanda və Mirzə Manaf, şirin yuxudan olub, suyu süzülə-süzülə çayyuxarı yeriyəndə özünə qəti söz vermişdi ki, daha heç vaxt Buzbulağa qayıtmayacaqdır. Bu əhvalat Mirzə Manafı o qədər qəzəbləndirmişdi

ki, Bakıya qayıdandan sonra o, övlad-uşağını başına yığıb, hətta mitinqvari bir tədbir də keçirmişdi. Bu tədbirdə Mirzə Manaf illər boyunca gecə-gündüz tərifləyiyi Buzbulağı, çox tutarlı dəlillərlə, elə əsaslı bir şəkildə pisləmişdi ki, pıqqıldayıb gülməmək üçün uşaqlar çox ciddi əziyyətə qatlaşmalı olmuşdular və hətta iş gəlib o yerə yetmişdi ki, həmin o Bikə arvad da bu dəfə Buzbulaq sözünü eşidəndə – qaşınmağı yerli-dibli unudub, gülməyini saxlamaqdan ötrü çox nataraz şəkildə öskürməyə başlamışdı.

Trolleybusda, bir cavan oğlanın yerində, dünyagörmüş portfelini dizinin üstünə qoyub, rahatca əyləşəndən sonra Mirzə Manaf yenə öz ömrünü götür-qoy eləməyə başladı və ömrünü götür-qoy eləyə-eləyə yenə bu qərara gəldi ki, ömürdən qalan beş-üç günü rahat yaşamaq üçün onun hər cür imkanı vardır: yaxşı ev-eşik – hamamı, balkonu... Alacağı pensiyanın da maaşdan bir o qədər fərqi olmayacaqdı. "Qızlarını ərə vermisən, – dedi. – Oğlunu evləndirmisən, hamısı rahat, hamısı evli-eşikli... Pensiyaya çıxmağın əsl vaxtıdır, Mirzə Manaf. Çıx otur evində, bala-bala dolan bu dünyada... Daha sənə nə lazımdır ki?.."

Bu sözləri ilhamla öz-özünə deyə-deyə, lap axırda Mirzə Manafın əhvalı birdən-birə dəyişdi, çünki onun fikrincə, du dünyada bir qurumsaq vardısa, o da Mirzə Manafın işlədiyi idarənin müdiri Qurban Atabalayeviç Qazməmmədli idi və hələ pensiyaya çıxmamış, bu adamın taxtdan düşməyini görməyi Mirzə Manaf bir Allah bilir ki, necə arzu eləyirdi. Həm də Qazməmmədlinin taxtdan düşəcəyi barədə son vaxtlar orda-burda ciddi söz-söhbət gedirdi. Amma kim bilir ki, bu söhbət havaxtacan çəkəcəkdi – Mirzə Manafın pensiyaya çıxmasına vur-tut bir ay qalırdı və hər dəfə "Daha sənə nə lazımdır ki?" deyib, öz-özünə sual verəndə məhz bu nöqtədə Mirzə Manaf möhkəmcə ilişrdi.

Bu sualın meydana çıxması münasibəti ilə bu dəfə də Mirzə Manaf dərindən köks ötürdü, daha bundan sonra heç vaxt bu sualı öz-özünə verməyəcəyini möhkəm qət eləyib, bütün bu, Qazməmmədli söhbətini başından-beynindən qovub çıxartmağa tələsdi, çünki trolleybus Mirzə Manafın iş yerinə yaxınlaşırdı və hələ səhərin gözü açılmamış, bu başbeyinlə o idarəyə girmək Mirzə Manaf üçün o qədər də səpfəli deyildi.

Mirzə Manaf başıaşağı, təvazökar bir adam idi və bu cəhət onun adico portfelindən də bilinirdi. Və portfel bir yana dursun, əgər Mirzə

Manaf həqiqətən təvazökar bir adam olmasaydı, öz gül kimi işinin adını "çızmaqaraçı" qoymazdı və öz gül kimi idarəsinə "çızmaqara idarəsi" deməzdi. "Harda işləyirsən, Mirzə Manaf?", "Cızmaqara idarəsində". Nə iş görürsən, Mirzə Manaf?" "Peronun ucu ilə gor qazıram"... "Iynənin ucu ilə gor qazmaq" ifadəsinin xalqa məxsus olduğunu savadlı yoldaşlar yəqin ki, bilərlər. "Peronun ucu ilə gor qazmaq" isə məhz Mirzə Manaf təvazökarlığının məhsulu idi...

Mirzə Manaf Qazməmmədli söhbətini beynindən qovub çıxara bilmədi, ancaq nə qədər qəribə olsa da, bu dəfə, bu fikir beynində ola-ola o, idarəyə girməkdən bir o qədər ehtiyat eləmədi. "Neyləyəcək? – dedi. – Pensiyamı azaldacaq, yoxsa məni işdən çıxardacaq?" Və cəsarətlə pilləkənləri qalxmağa başladı. Amma Mirzə Manaf o pilləkənləri axıracan qalxa bilmədi. Bir-iki pilləni qalxıb dayandı. "Bu köpəkoğlundan nə desən çıxar!" – dedi və gələndə qəzet almağı unutduğunu məhz bu məqamda yadına salıb, qayıdıb qəzet almağa getdi.

– Salam, Mirzə!

– Sabahın xeyir, Mirzə!

– Necəsən, Mirzə?

– Günbəgün cavanlaşırsan, Mirzə, xeyir ola?

– Yenə aqurçikdi Mirzə! Malades, Mirzə, malades, heç qocalıb-eləmirsən!

İş günü bu səhər də belə başladı, bununla da məsələnin təntənəli hissəsi qurtardı. İndi, asudəlik olsa, Mirzə Manaf aldığı qəzetləri bala-bala oxuyacaqdı; arabir durub çay dəmləyəcəkdi və arabir xəyala gedib, pensiyaya çıxandan sonrakı həyatının planını çızacaqdı. Yox, daha Mirzə Manaf peronun ucu ilə gor qazmayacaqdı, onun bu sahədəki otuzillik fəaliyyəti nəhayət ki, qurtarmışdı. Mirzə Manafın pensiyaya çıxmasına hələ bir ay qalsa da, daha ondan iş tələb eləyən yox idi. Mirzə Manaf yol üstəydi. Mirzə Manaf qonaq idi – bundan sonra Mirzə Manafa təzə iş tapşırası deyildilər. Mirzə Manafla onun otuz il işlədiyi idarənin arasında vur-tut ikicə qovluq qalırdı və o qovluqların da birini Mirzə Manaf özü üçün bir növ məşğuliyyətə çevirmişdi.

Əgər kefi istəsə, Mirzə Manaf o qovluğu stolunun siyirməsindən çıxarıb, o məşğuliyyəti yenə başlayacaqdı... Yazının adı "Anama məktub". Mirzə Manaf: "Məktub, məktub, – deyəcəkdi. Bərəkallah,

namxuda, nə olar, qoy məktub olsun..." Sonra Mirzə Manaf o yazını gətirən müəllifin imzasına girişəcəkdi: "Qələndər Şahin...", "Şahin... Buravestnik, pəh, pəh".. Yavaş uç, bala, yavaş uç..." Bunun dalınca, o yazının lap əvvəlinci səhifəsindəcə, Mirzə Manafın öz əlinin səliqəsi ilə xətlədiyi bir-iki çümlə gəlirdi ki, o cümlələri oxuyan kimi nədənsə hər dəfə Mirzə Manaf durub bir yaxşı çay dəmləmək fikrinə düşürdü və o çayı dəmləyə-dəmləyə Mirzə Manaf həmin o bir-iki cümləni dodağının altında əda ilə, şövq ilə əzbərdən deyirdi: "Canımda yel xəstəliyi var, ana, hərdən sümüklərim sızıldayır... Bir az evimizin rütubətindən, bir az Bakının nəmişliyindən... bir az da sənin göz yaşlarındandır..."

Hekayətimizin bu yerində mütləq qeyd etməliyik ki, təvazökar olmaqdan əlavə, Mirzə Manaf həm də çox səliqəli və çox işgüzar yoldaş idi. Əgər ona təzə bir iş tapşırılası olsaydı, bu iki qovluğu da o, heç vaxt stolunun siyirməsində saxlamazdı. Əslində, Mirzə Manafın stolunun siyirməsindəki bu iki qovluğun da birinin məsələsi bir növ həll olunmuş kimi idi. Yəni o qovluqdakı yazını Mirzə Manaf yarıyacan vərəqləmişdi, quş qoyulası yerlərdə quş qoymuşdu, sual işarəsi qoyulacaq yerlərdə sual işarəsi qoymuşdu və hətta o yazının bir neçə vərəqində Mirzə Manaf ərəb əlifbası ilə, bir sıra qeydlər də eləmişdi ki, bu da onun (yəni Mirzə Manafın) öz işinə məsuliyyətlə yanaşmağının nəticəsi idi. Mirzə Manafın, bayaq haqqında danışdığımız yazını özünə bir növ məşğuliyyət eləməyinin də çox güman ki, müəyyən bir səbəbi vardı, amma bu səbəb çox dolaşıq bir səbəb idi və o yazının elə birinci səhifəsində, sümük və rütubət barədəki o bir-iki çümlədəcə ilişib qalmağı Mirzə Manafın bəlkə lap özü üçün də bir növ sirr idi, müəmma idi. Bəlkə Mirzə Manaf o qovluğu gətirən cavan oğlanın o biri sürtük müəlliflərdən olmadığını, o yazının birinci səhifəsindəncə hiss eləmişdi, beləsinin öz yazısının dalınca tezliklə gəlməyəcəyinə arxayın idi, – buna görə də tələsməyi mənasız hesab eləyirdi... Bəlkə, Mirzə Manaf o bir-iki cümlədə nəsə tapmışdı və bəlkə o cümlələr öz keçmiş yazıçılığını Mirzə Manafın yadına salmışdı: "Manaf Maarif... Buzbulağın səhəri... Yavaş uç, bala, yavaş üç...". Amma Mirzə Manafın o qovluqda ilişməyinin səbəbi bəlkə heç bu da deyildi. Bəlkə Mirzə Manafın o qovluqda ilişməyinin baiskarı o biri qovluq idi və bəlkə bu işdə də həmin o Qazməmmədlinin parlaq əməlindən nəsə vardı?.. Hər halda Mirzə Manafın quş qoyub, sual qoyub, yan-yörəsində ərəb əlifbası ilə qeydlər elədiyi o yazının Qazmənmədlini möhkəm maraqlandırdığını, lap bu dünyanın ən maymaq vətəndaşlarından sayılan (bu şöbənin işçisi) gənc şair Sərvər Sadıq da bilirdi. Və bəlkə bu gethaget məqamda Mirzə Manaf, heç olmasa, həmin o Sərvər Sadığın nəzərində bir balaca müsbət adam olmaq istəyirdi?.. Nə isə, sözümüzün canı budur ki, Mirzə Manaf öz işində həmişə səliqəli olmuşdu və indi onun bu işlə vidalaşmasına vur-tut bir ay qalırdı.

Və Mirzə Manaf işlə vidalaşmaq ərəfəsində bir də ara-sıra onu fikirləşirdi ki, pensiyaya çıxandan sonra bəlkə yenə öz keçmiş yazıçılığına qayıtsın. Bircə o Qazməmmədlinin obrazını yaradıb, gələcək nəsillərin mühakiməsinə verməkdən ötrü Mirzə Manaf çox gecələri yuxusuz qalmağa hazır idi, çünki onun Qazmənmədliyə nifrəti həddi-hüdudu olmayan bir dərya idi. On beş ildən də çox olardı ki, Mirzə Manaf bu dəryanın içində üzürdü və bu dəryada boğulub batmadığı üçün gündə bir neçə dəfə Allaha şükür eləyirdi. Üstəlik, orası da vardı ki, bu on beş ildə Mirzə Manaf Qazmənmədlinin unvanına ürəyində yüzlərcə monoloq demişdi və təkcə həmin o monoloqlar bir yox, bir neçə əsər yazmaq üçün kifayət eləyərdi. Bu on beş ildə Mirzə Manafı bu idarədə saxlayan bəlkə də onun belə-belə monoloqları deyəndə dodaqlarını tam tərpənməz bir halda saxlamağı bacarmağı idi. Bir də Mirzə Manaf kefi istədiyi vaxt, kefi istəyən qədər xəyala gedə bilirdi, – Mirzə Manafın bu işi lap möcüzə idi və bu işdə Buzbulaq vaxtlı-vaxtında Mirzə Manafın dadına çatırdı. Məsələn, hələ beş-on il bundan qabaq, yayın isti günlərindən birində bir dəfə Qazməmmədlinin kabinetində Mirzə Manaf o qədər dərunı bir xəyala getmişdi ki, orada, mudirin işım-işım işaran stolunun üstündəki büllur külqabının altında çox qəribə bir mənzərə kəşf eləmişdi: o büllur külqabının stolda əks olunan kölgəsində Mirzə Manaf əvvəl bir-iki salxım dumduru buz görmüşdü, sonra o buzlar sürətlə çoxalmışdı və Buzbulağın uzaq, çox uzaq bir qışı birdən-birə gəlib Mirzə Manafın gözünün qabağında durmuşdu. O isti yay günü Qazməmmədlinin kabinetində Mirzə Manaf haçansa Buzbulağın novdanlarından salxım-salxım sallanan buz parçalarına xəyalında xeyli vaxt tamaşa eləmişdi – özü də səhər çağı, sübh tezdən... O səhər Mirzə Manaf (hələ onda Manaf idi, Mirzəsi yox idi) axşamdan qonşunun təndirinə salınmış yeyyekə, qırmızı balqabağı çıxarıb gətirməyə gedirdi. Uşaq olasan, özü də təndirdə elə bir balqa-

baq ola... Bəlkə o səhər məhz o balqabağa görə Mirzə Manafın yaddaşında belə möhkəm həkk olunmuşdu?.. Bəlkə o gün Bakı bərk isti idi, buna görə Mirzə Manafın könlünə buz düşmüşdü?.. Qəribə burasında deyil. Qəribə burasındadır ki, o vaxtdan bəri o qış, bütün buzları ilə birgə, həmin o külqabının altında qalmışdı və indi hər dəfə müdirin kabinetinə girəndə Mirzə Manaf gözlərini o külqabıya zilləyib durur-du. Xüsusən iclas vaxtları o külqabı Mirzə Manaf üçün lap göydəndüşmə olurdu, çünki Qazməmmədlini tanıyan bir adam üçün onun iclaslarda söylədiyi nitqlərə qulaq asmaq sözün əsl mənasında çox böyük bir müsibət və məşəqqət idi. Və elə məsələ də burasında idi ki, Mirzə Manaf Qazməmmədlini yaxşı tanıyırdı: "De gəlsin, qurumsaq, yaxşı deyirsən... Ayağının altında "Volqa"n, başının üstündə Allahın yox... Bağında şollar suyu fontan vurur... Bir mənzil oğlun üçün, bir mənzil qızın üçün... pulların ayaq açıb gəzir Bakını... Ayda iki yüz qırx beş manat maaş alırsan, haramzada, hələ məşuqən üçün də mikrorayonda mənzil tikdirmisən... De gəlsin, ağzından dürr tökülür. Sən de, məşuqən yazsın... Deyin, yazın, protokol bağlayın... Görək, havaxtacan yazacaqsız..." – Mirzə Manafın Qazməmmədlinin ünvanına dediyi monoloqların üslub və məna xüsusiyyətləri təxminən bu səpkidə idi və bu monoloqları deyəndə Mirzə Manaf bir an belə gözünü o külqabıdan ayırmırdı.

Əgər bu gün də Qazməmmədli – ya maraqlandığı o qovluğa görə, ya da bir başqa məsələdən ötrü Mirzə Manafı yanına çağırası olsaydı, yenə Mirzə Manaf gözünü o külqabıya zilləyib duracaqdı; o buzlara tamaşa eləyə-eləyə ürəyinin nifrətini birtəhər soyudacaqdı və kabinetdən çıxıb öz iş otağına daxil olanda, hətta güc tapıb, qüvvət tapıb bir anlığa gülümsəyəcəkdi də. Mirzə Manaf ona görə gülümsəyəcəkdi ki, onun Qazməmmədlinin kabinetində alçalıb, təhqir olunduğunu heç kəs hiss eləməsin, amma Mirzə Manafın bu gülümsəməyinin özünü də başqa cür yozanlar tapılacaqdı və heç kəs fikirləşməsə də, hər halda həmin o Sərvər Sadıq yenə mütləq fikirləşəcəkdi ki, Mirzə Manaf müdirin kabinetində nəsə bir əclaflıq eləyib və bu əclaflığın məhz ona, yəni Sərvər Sadığa aid olub-olmadığını bilməkdən ötrü o, gecələr bol-bol boğazına tökdüyü zəhərin-zəhrimarın təsirindən gündüzlər qan kimi qızaran qorxunc, şübhəli gözlərini yenə altdan-altdan Mirzə Manafın oturduğu səmtə tuşlayacaqdı...

Amma o gün Qazməmmədli Mirzə Manafı o kabinetə çağırmadı. Heç sabahısı gün də çağırmadı. Günlərin bir günü həmin o Sərvər Sadıq, nahar fasiləsindən sonra, qapını ayağı ilə açıb, Kefli İsgəndər qiyafəsində içəri girəndə və otağın tən ortasında dayanıb, "ölülər, ölülər" – deyib sarsaqlamağa başlayanda Mirzə Manafa məlum oldu ki, Qazməmmədli daha o kabinetdə yoxdur və Qazməmmədli o kabinetdə daha heç vaxt olmayacaqdır. Otuzillik məhsuldar fəaliyyətdən sonra pensiyaya çıxmaq ərəfəsində, Mirzə Manafı son dərəcə maraqlandıran "Daha sənə nə lazımdır ki?" – sualının cavabı belə həll olundu. O gün işdən evə qayıdanda Mirzə Manaf yol boyu öz-özünə bu sualı verdi, evə yetişib oğluna, kürəkənlərinə zəng elədi və hamını bir yerə toplayandan sonra, üzünü Bikə arvada tutub, comisi əllicə qram konyakın köməyi ilə, elə parlaq bir monoloq dedi ki, Bikə xanım düz otuz doqquz il belə ağıllı bir adamın arvadı olduğunu hiss eləyib, əvvəl gülümsədi, sonra azca kövrəldi və lap axırda tamam kövrəlib, xırdaca qız nəvəsi Yeganənin ipək tumanının ətəyi ilə özünün iki damcı qiymətli göz yaşını sildi.

II

Mirzə Manaf barədəki bu gülməli əhvalatın qələmə alındığı vaxtdan bir ay keçmişdi. Bir ayda çox sular axmışdı, çox küləklər əsmişdi, bircə yağış yox idi ki, onun da olmamağı fəslin yaya doğru getməyindən irəli gəlirdi.

Səhər idi. Axırıncı dəfə işə getməyi münasibəti ilə Mirzə Manaf yaxşı-yaxşı yuyunandan sonra, bir yüngülcə də sığallanıb, yemək stolunun dalında əyləşmişdi. Mirzə Manafın axırıncı dəfə işə getməyi münasibəti ilə Bikə arvad mətbəxdə kükü bişirirdi və o kükü bişib stolun üstünə gələndə Mirzə Manaf Bikə arvadın dilindən elə qəribə bir sual eşitdi ki, az qaldı qulaqlarına inanmasın.

– Necəsən, kişi?

Bu qəribə sualı eşitməyinə Mirzə Manaf qəlbən sevindi, amma sevincini büruzə vermək istəmədi. Ömründə birinci dəfə eşitdiyi bu nəcib suala Mirzə Manaf bundan da nəcib bir cavab axtardı, amma tələsdiyindənmi, nədənsə ayrı söz tapa bilmədi.

– Mən lap əntiqəyəm, arvad. De görüm, bəs sən necəsən?

– Yuxuda sayıqlayırdın.

– Nə deyirdim ki?

– Nə bilim? Min cürə şey deyirdin: çaydan belə gəldi, çaydan belə getdi... Sonra da başladın ki, canımda yel azarı var... Belə ki gecələr canın ağrıyır, bəs niyə özünü doktura göstərmirsən?

Mirzə Manaf hiss elədi ki, bir az qanı qaralıb, çünki Bikə arvadın yanında üzə vurmasa da, yuxuda sayıqlayıb çərən-pərən danışmağından Mirzə Manafın heç xoşu gəlməmişdi. Xüsusən o çaydan əhvalatı Mirzə Manafı lap dilxor eləmişdi. Əvvəla, ona görə ki, çaydan təkin *xırda bir şeyin gəlib yuxusuna soxulmağı Mirzə Manafa bir növ təhqir* kimi görünürdü. İkincisi, söhbətin hansı çaydandan getdiyini Mirzə Manaf, Bikə arvad ağzını açan kimi, hiss eləmişdi. Bu çaydan olsa-olsa, Mirzə Manafın iş yerindəki dəm çaydanı ola bilərdi ki, onu da işdən tamam üzülüşəcəyi gün, Sərvər Sadığa bağışlayacağını Mirzə Manaf çoxdan qət eləmişdi...

Evdən çıxıb öz 8 nömrəli trolleybusunun dayanacağına gedəndə də o sovxa dəm çaydanı xeyli vaxt Mirzə Manafın ürəyini bulandırdı və yalnız trolleybusun gəlib yetişməyi Mirzə Manafı o çaydanın əlindən qurtara bildi, çünki axır vaxtlar trolleybusa əyləşəndən sonra Mirzə Manaf Qazməmmədli barədəki əsərinin süjetini fikirləşməyə vərdiş eləmişdi; pensiyaya çıxan kimi oturub bu əsəri yazacağına Mirzə Manafın daha heç şübhəsi-zadı qalmamışdı və bu əsərin süjetini fikirləşməyə başlayan kimi, Mirzə Manaf yerdə qalan şeylərin hamısını asanlıqla unudurdu.

Və madam ki, söhbət hərlənib-fırlanıb yenə bu əhvalatın üstünə qayıtdı, *bu yerdə mütləq qeyd etmək lazımdır ki, beynində neçə-neçə* hazır monoloq olsa da, bu əsəri yazmaq barədəki tam qətiyyətə Mirzə Manaf çox da asan bir yolla gəlib çıxmamışdı və bunun əsas səbəbi o idi ki, Qazməmmədlinin obrazını xalis mənfi planda nəzərdə tutduğu bir halda, öz əsərinin müsbət qəhrəmanını Mirzə Manaf əvvəl heç cür görə bilmirdi. Və hətta iş gəlib o yerə yetişmişdi ki, bu çətin axtarış prosesində Mirzə Manaf bu niyyətlə bir dəfə həmin o Sərvər Sadığın özünə də müştəri gözü ilə nəzər yetirməli olmuşdu. Bu ağır, bu üzücü proses idarəyə təzə müdir gələnəcən davam eləmişdi. Nəhayət, günlərin bir günü Mirzə Manaf bir çatmaqaş cavan oğlanın Qazməmmədlinin yerində əyləşdiyini görəndə dərindən köks ötürüb: "Özüdür

ki, var!" – demişdi və onun öz gələcək əsəri barədəki tam qətiyyəti də məhz bu anda hasil olmuşdu.

İndi, 8 nömrəli trolleybusda, axırıncı dəfə işə gedərkən, ovaxtkı qətiyyətin bir sıra əlamətlərini Mirzə Manafın sifətində asanlıqla görmək mümkün idi. Mirzə Manaf Qazməmmədlinin yerində əyləşmiş o çatmaqaş cavan oğlanla ilk görüşünü xatırlayırdı, çünki bu görüş də onun əsərində mütləq qələmə alınacaqdı və bəlkə o əsərin ən maraqlı yerlərindən biri də elə o görüş olacaqdı:

"– Buyurun, Mirzə, əyləşin... Bəlkə pensiya məsələsini təxirə salaq, Mirzə? Sizin kimi təcrübəli bir yoldaş bizə çox lazımdır..."

Və əgər söhbətin bu yerində Mirzə Manafın gözləri yenə o sovxa külqabına zillənməsəydi, canına yağ kimi yayılan bu sözlərdən bəlkə o, hələ çox eşidəcəkdi. Amma (Allah Qazməmmədlinin evini yıxsın) vərdiş öz işini görmüşdü, – Mirzə Manafın gözləri külqabıya zillənmişdi və bunu hiss eləmiş təzə müdir bu dünyanın nəcib insanlarına xas olan bir tərzdə dodaqaltı gülümsəyirdi:

"– Deyəsən, külqabıdan xoşunuz gəlir, Mirzə. Buyurun, qurbandır sizə..."

Mirzə Manaf özünü güc-bəla ilə ələ alıb: "Yox", – dedi.

Amma təzə müdir, deyəsən, inanmadı.

"– Çəkənsiz, Mirzə?"

Mirzə Manaf:

"– Hərdən birin" – dedi, çünki Buzbulaq uşaqlarının o nanəcib əməlindən sonra, qatara minib Bakıya qayıdanda kupedə bir qoca Zəngəzur ermənisindən bir siqaret alıb çəkməyi Mirzə Manafın yaddaşında, nədənsə, çox möhkəm həkk olunmuşdu.

Bəlkə də məhz o külqabının dərdindən Mirzə Manaf o gün təzə müdirlə doyunca söhbət eləyə bilmədi, təcrübəsinə verilən yüksək qiymətə görə müdirə çox-çox təşəkkür eləyib, pensiyaya çıxmağını heç cürə təxirə salmaq fikrində olmadığını da çox mədəni bir şəkildə, müdirin nəzərinə çatdırandan sonra kabinetdən çıxdı və öz gələcək əsərindəki müsbət qəhrəmanının əsas cizgilərini də Mirzə Manaf bu görüşdə müəyyənləşdirdi...

Bu əvəzsiz tapıntıya görə Qazməmmədlinin yerində əyləşən o cavan oğlana Mirzə Manaf, əlbəttə, minnətdar idi. Bu səhər Mirzə Manaf hətta mindiyi trolleybusa da minnətdar idi, çünki trolleybus

yavaş gedirdi, yaxşı gedirdi, silkələnib Mirzə Manafın fikrini başından dağıtmırdı. Və əgər Mirzə Manaf barədəki bu qondarma nağılımızda biz – zəmanəmizin bir sıra qiymətli əsərlərinə xas olan – təbiət təsvirlərinə də əvvəlcədən lazımınca yer ayırmış olsaydıq, indi Mirzə Manafın trolleybusda əyləşib, axırıncı dəfə işə getdiyi bu munis səhəri təsvir eləmək, əlbəttə, lap yerinə düşərdi. Amma vaxtında nəzərə alınmamış bu vacib məsələni də biz, öz qondarma nağılımızın saysız-hesabsız naqis cəhətlərindən biri kimi, axıracan saxlamağı daha çox məqsədəuyğun hesab edirik. Və məhz buna görə də o səhərin yalnız munisliyini qeyd etməklə kifayətlənib, nağılımızı, bu nağılın öz üslubuna uyğun bir tərzdə davam etdirmək məqsədi ilə, Mirzə Manafın mindiyi 8 nömrəli trolleybusu nəhayət ki, gətirib onun iş yerinin yaxınlığında saxlamaq istəyirik.

Mirzə Manaf trolleybusdan düşəndə küçə adamla dolu idi və bu adamların bir qismi də o başdakı qəzet köşkünün yanında idi. Mirzə Manaf da gedib o köşkün qabağında növbəyə durdu, qəzetlərini aldı və öz iş yerinin qapısından içəriyə girib, pilləkənləri qalxdığı yerdə necə oldusa, birdən-birə ağlına gəldi ki, yuxusunda dəm çaydanı barədə nahaq yerə sayıqlamayıb: başa düşdü ki, o çaydanın məsələsi o qədər də *xırda məsələ deyil, çünki Sərvər Sadıq deyilən adam* ki var – tərs oğlu tərsin biri idi; bu adamın Mirzə Manafın dəm çaydanını rədd eləməyi olduqca mümkün bir şey idi və hələ rədd eləməyi cəhənnəm, o çaydana görə Sərvər Sadıq bir axmaq söz deyib, bu axır gündə, bu əziz gündə Mirzə Manafı təhqir də eləyə bilərdi.

Buna baxmayaraq, öz iş otağının qapısını açanda Mirzə Manaf o çaydanı məhz Sərvər Sadığa bağışlayacağını möhkəm qət eləmişdi. Otaqdan yenə həmişəki səslər gəlirdi:

– Salam, Mirzə!

– Sabahın xeyir, Mirzə!

– Yenə aqurçikdi Mirzə, malades, Mirzə, malades!..

Və o səslərin içində bu səhər o qaraqabaq, lal-dinməz Sərvər Sadığın da səsi vardı.

Sonra iş gününün axırına bir-iki saat qalırdı və həmin o dəm çaydanının məsələsini müvəffəqiyyətlə həll eləmiş Mirzə Manaf bir əlində bir qovluq tutub, o biri əli ilə müdirin kabinetinin qapısını ehmal-ehmal açmaqda idi.

– Buyurun, Mirzə. Yaxşı gəlmisiniz. İndicə özüm sizin yanınıza gəlmək istəyirdim. Əyləşin.

Və Mirzə Manaf oyləşən kimi birdən baxıb gördü ki, o külqabı stolun üstündə yoxdur; o külqabını Mirzə Manaf heç yerdə görmədi. Bircə onu gördü ki, yenə müdir gülümsüyür, görünür – Mirzə Manafın həmin o külqabını axtardığını da müdir hiss eləmişdi. Buna görə də Mirzə Manaf gözlərini öz əlində tutduğu qovluğa zilləyib dayandı. Deyəsən, müdir də Mirzə Manafın əlindəki qovluğa baxırdı.

– Şahin müəllim... (səs Mirzə Manafın səsi idi.)

Təzə müdir:

– Şakir müəllim, – deyib, gülümsəyərək, Mirzə Manafın müraciətinə bir balaca düzəliş verdi və: – Buyurun, eşidirəm, – dedi.

– Mənim sizdən bir xırdaca xahişim var, Şakir müəllim: mümkünsə, bu yazını bir özünüz vərəqləyin...

Mirzə Manaf bunu deyib, tələsə-tələsə qovluğu açdı. Ordakı yazını müdirin lap qabaq-qənşərindəki stolun üstünə qoyub, ayağa durmaq istədi, amma durmadı, çünki müdir o yazının birinci səhifəsini götürüb diqqətlə oxuyurdu və oxuya-oxuya çox məmnun bir şəkildə başını tərpədirdi. Mirzə Manafın intizarda keçirdiyi bir-iki xoş dəqiqədən *sonra müdir o səhifəni oxuyub qurtardı. Vərəqi yerinə qoyub:*

– Çox əcəb, oxuyanq! – dedi. – Əvvəli çox yaxşıdır. Adı da orijinaldır: "Anama məktub". Çox əcəb, Mirzə, çox sağ olun. Mənə dair başqa nə qulluğunuz var?

Gəlib boğazına dirənmiş sevincini gizlətmək üçün Mirzə Manaf bir müddət yalandan öskürməli oldu. Sonra ayağa durub:

– Çox sağ olun, – dedi. Və hörmətli oxucunun nəzərinə indicə çatdırdığımız həmin səbəbə görə yenə yalandan öskürməyə başladı.

Müdir isə ayaq üstdə dayanıb, çox günahkar bir tərzdə Mirzə Manafa baxırdı:

– Gərək məni bağışlayasınız, Mirzə. Sizin bugünkü əziz məclisinizdə yaxından iştirak edə bilməyəcəyəm, çünki yuxarıda bir balaca iş var. Getməsəm, mümkün deyil.

Mirzə Manaf ürəyində "həmişə yuxarılarda olasan, bala" dedi. Amma məclis məsələsindən heç nə başa düşmədi, çünki səhərdən bəri iş gününün az qala yarıdan da çoxunu Mirzə Manaf o sovxa dəm çaydanını Sərvər Sadığa bağışlamaq üçün bir münasib məqam axtarmağa

sərf eləmişdi və özünün pensiyaya çıxmağı münasibəti ilə qonşu otaqda düzəldilmiş cah-cəlaldan Mirzə Manafın heç bir xəbəri yox idi.

Mirzə Manafı məclisin başında əyləşdirdilər. Şampanları açıb, Mirzə Manafın şərəfinə sağlıqlar dedilər. Sonra Mirzə Manafa hədiyyələr verildi: Həmkarlar Təşkilatının adından bir qızıl saat, komsomol təşkilatının adından bir dəstə qızılgül... Və şəxsən müdirin adından verilən sonuncu hədiyyəni görəndə Mirzə Manaf özünü saxlaya bilməyib, bir müxtəsərcə ağladı, çünki arif oxucu yaxşı bilir ki, müdirin adından bağışlanan o hədiyyə olsa-olsa məhz o büllur külqabı ola bilərdi və o külqabının altında neçə illərdən bəri Buzbulağın buzları yatırdı...

Dəsmalını çıxarıb, gözünün yaşını siləndən sonra, Mirzə Manaf müdirin sağlığına qaldırılmış badəni axıracan içdi. "Həmişə yuxarılarda olasan, bala!" sözləri ilə ürəyinin ən böyük arzusunu bu gün ikinci dəfə qısa, mənalı, konkret bir şəkildə ifadə eləyib, mandarindən bir dilim də qopartmaq istəyirdi ki, bir də baxıb Sərvər Sadığın qabağındakı konyak şüşəsinin tamam boşaldığını gördü. Mirzə Manaf o səmtə bir də nəzər yetirdi və həmin Sərvər Sadığın sifətində nəsə monoloqa oxşayan bir şeyin də bala-bala qaynayıb-qalxmağa hazırlaşdığını aşkar görəndən sonra məclisi tərk etməyin əsl vaxtı olduğunu başa düşdü...

Sonra Mirzə Manaf bala-bala evə tərəf gedirdi: bir əlində portfeli, bir əlində kağıza bükülü həmin o büllur külqabı...

Və bir az gedəndən sonra Mirzə Manaf bir müddət ayaq saxlayıb, o büllur külqabını da portfelinə yerləşdirdi, çünki o gün günəşli Bakımıza yenə də gün düşmüşdü və guya ki, o günün istisi vursaydı, Mirzə Manafın əlində tutduğu külqabının içindəki buzlar əriyə bilərdi...

1973

SON SÖZ YERİNƏ

QƏDİM, QARA KÜLƏK

Siz heç təsəvvür də eləyə bilməzsiniz ki, mən – qırx ilin yazanı – əlimə qələm alandan bəri həmişə bir qara küləyin barəsində nəsə yazmağa can atmışam. Mən o qara küləyin öz yazısını indiyəcən yaza bilməmişəm. Ancaq, elə bilirəm ki, hər yazımın yazılması ərəfəsində o külək mənim içimdə həmişə əsib və indiyəcən yazdığım hər bir yazılı sözdə o qara küləyin xofu, həniri, havası var. Küləyin də yaşı, yaddaşı ola bilərmi görəsən?.. Yəqin ki, ola bilməz. Onda, bəs indi niyə mənə elə gəlir ki, o külək çox qədim külək idi, haradansa – sirli-sehrli bir aləmdən Əylisin göyüzünə özüylə bir topa qapqara bulud da gətirmişdi.

O bulud həm də isti idi. Qara qoyun yunu kimi yüngül və yumşaq idi. O qara külək də, söz yox, o qara buludun küləyiydi. Və o qara külək bir xırdaca cəviz bağında – qələmə ağacı kimi dikinə uzanıb gedən uca cəviz ağaclarının lap başdakı çılpaq budaqlarının arasında xəfifcə əsə-əsə elə bil o qara buludların sirli-sehrli nağılını bu dünyaya danışırdı.

Dörd bir yandan açıq daş hasarı olan o cəviz bağının yol üstdəki girəcəyində bir ağ şallı cavan gəlin durmuşdu. O gəlinin adı Yetim Səfurə idi. O bağcada sıx-sıx yan-yana düzülüb, qələmə ağacı kimi, dikinə uzanıb gedən o cəviz ağaclarına da Əylisdə "Yetim Səfurənin cəvizləri" deyirdilər.

Yazın lap əvvəlləriydi. O cəvizlər hələ heç yarpaq da açmamışdı. Bəs o Səfurə ilin bu vədəsində orada nəynirdi görəsən: o bağın girəcəyində o, niyə eləcə tərpənmədən dayanmışdı?.. Səfurə o cəviz ağaclarına elə bil ürəyində ovsun duası oxuyurdu, ya da sanki o uca cəviz ağaclarının baş budaqlarının arasında qəribə bir uğultu qoparmış o qara küləyin bu dünyaya danışdığı sirli-sehrli nağıl o gün Səfurəni də mənim kimi ovsunlamışdı, onu da əməllicə qorxudub, heyrət içində dondurmuşdu... Hər halda mənə belə gəlirdi. Çünki mən bu dünyanın buludundan, küləyindən o günkü qədər heç vaxt qorxmamışdım.

* * *

Bizim evlə o xırdaca cəviz bağının arasındakı real məsafədən danışmağın indi heç bir mənası yoxdur. Çünki uşaq gözü ilə görülən